

DEMOGRÁFIA

2003. XLVI. ÉVF. 4.

DEMOGRÁFIA

46. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
2003

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>John Salt</i> : A nemzetközi vándorlás összetétele és változása Európában	319
<i>Tóth Pál Péter</i> : Nemzetközi vándorlás – magyar sajátosságok	332
<i>Tóth Judit</i> : Tíz tétel a migrációs politika ellentmondásosságáról	342
<i>Illés Sándor – Michalkó Gábor</i> : A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon	352
<i>Gyáni Gábor</i> : A vándorlás mint kulturális jelenség	375

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kopp Mária – Skrabski Árpád</i> : A gyermekvállalás pszichológiai és szociális háttértényezői a magyar népesség körében	383
--	-----

FIGYELŐ

Dr. Kovacsics József (1919–2003) †	396
Negyven éves a Népeségtudományi Kutató Intézet	401

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Demeny, P.</i> : Population policy dilemmas in Europe at dawn of the twenty-first century. (Népesedéspolitikai dilemmák Európában a 21. század küszöbén.) <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 1–28. p. (Sz. K.)	408
<i>Ruggles, S. – Brower, S.</i> : Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. (A háztartások és a családok összetételének adatai az Egyesült Államokban, 1850–2000.) <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 73–101. p. (Sz. K.)	409
<i>Jennissen, R.</i> : Economic determinants of net international migration in Western Europe. (A nemzetközi vándorlás egyenlegének gazdasági meghatározói Nyugat-Európában.) <i>European Journal of Population</i> , 2003/2. 171–198. p. (Sz. K.)	410

- Martin, M. A.*: The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt. (A családi jövedelem szerepe az eltartott gyerekes családoknak nyújtott segély generációk közti kapcsolataira.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 326–340. p. (Sz. K.) 411
- Moors, G.*: Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables. (A nemiszerep-attitűdök és a családalapítás közti kölcsönhatás becslése: Log-lineáris útmodell látens változókkal.) *European Journal of Population*, 2003/2. 199–221. p. (Sz. K.) 412
- Hank, K.*: Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung. (A regionális termékenységi különbségek szerkezete és folyamatossága Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 313–326. p. (Sz. G. S.) 413
- Diehl, C.*: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkisch- und italienischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrationsurvey des BIB. (Kikből lesz német és miért? Török és olasz származású fiatal felnőttek honosításának meghatározó tényezői. – A Szövetségi Népeségkutató Intézet /BIB/ integrációs felmérésének eredményei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 285–312. p. (Sz. G. S.) 414
- Klein, T. – Lengerer, A. – Uzelac, M.*: Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich. (Együttélési formák nemzetközi összehasonlításban.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 359–379. p. (Sz. G. S.) 416
- Breiholz, H.*: Ergebnisse des Mikrozensus 2002. (A 2002-es mikrocensus eredményei.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p. (Sz. G. S.) 417
- Nomaguchi, K. M. – Milkie, M. A.*: Costs and rewards of children. the effects of becoming a parent on adults' lives. (A gyermekekből származó előnyök és hátrányok: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 365–374. p. (M. Á.) 418
- Rendall, M. – Smallwood, S.*: Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. (Magasabb képzettség, az első szülés időzítése és további gyermekvállalás Angliában és Walesben.) *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p. (M. Á.) 419
- Rendall, M. S.*: How important are intergeneration cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. (Milyen jelentősége van Angliában és Walesben a tizenéves korú anyaság generációk közötti ciklusának? Összehasonlítás Franciaországgal.) *Population Trends*, 2003/3. 27–37. p. (M. Á.) 420
- Ali, M. M. – Blacker, J. – Jones, G.*: Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98. (Az öt évnél fiatalabb gyermekek éves halálozási arányszámai és többlethalandósága Irakban, 1991–98.) *Population Studies*, 2003/2. 217–226. p. (M. Á.) 421

- Mueller, M. M. – Elder, G. H.*: Family contingencies across the generations: grandparent-grandchild relationship in holistic perspective. (Generációk közötti családi érintkezések: a nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítése.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p. (M. Á.) 422

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population	423
Genus	424
Journal of Marriage and the Family	424
Population	425
Population and Development Review	426
Population Studies	426
Population Trends	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	427

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>John Salt</i> : International migration in Europe – Patterns and developments	319
<i>Pál Péter Tóth</i> : International migration – Hungarian peculiarities	332
<i>Judit Tóth</i> : Ten statements on antinomy of migration policy	342
<i>Sándor Illés – Gábor Michalkó</i> : Some relationships between tourism and migration in Hungary	352
<i>Gábor Gyáni</i> : Migration as a cultural phenomenon	375

ARTICLES

<i>Mária Kopp – Árpád Skrabszky</i> : Some psychological and social background factors of childbearing in the Hungarian population	383
--	-----

CHRONICLE

In Memoriam Dr. József Kovacsics (1919–2003) †	396
Fourty years of the Demographic Research Institute	401

REVIEW

ARTICLES

<i>Demeny, P.</i> : Population policy dilemmas in Europe at dawn of the twenty-first century. <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 1–28. p. (Sz. K.)	408
<i>Ruggles, S. – Brower, S.</i> : Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. <i>Population and Development Review</i> , 2003/1. 73–101. p. (Sz. K.)	409
<i>Jennissen, R.</i> : Economic determinants of net international migration in Western Europe. <i>European Journal of Population</i> , 2003/2. 171–198. p. (Sz. K.)	410
<i>Martin, M. A.</i> : The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2003/2. 326–340. p. (Sz. K.)	411

- Moors, G.*: Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables. *European Journal of Population*, 2003/2. 199–221. p. (Sz. K.) 412
- Hank, K.*: Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung. (Structure and continuity of regional differences of fertility in West-Germany after the reunification.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 313–326. p. (Sz. G. S.) 413
- Diehl, C.*: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkisch- und italienischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrationsveys des BIB. (Who will be become a German and why? Important factors of naturalization of young adults of Turkish and Italian origin. Results of a survey conducted by the (BIB) Population Research Institute on the integration.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 285–312. p. (Sz. G. S.) 414
- Klein, T. – Lengerer, A. – Uzelac, M.*: Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich. (Forms of living together in international comparison.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2002/3. 359–379. p. (Sz. G. S.) 416
- Breiholz, H.*: Ergebnisse des Mikrozensus 2002. (Results of the population microcensus in 2002.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p. (Sz. G. S.) 417
- Nomaguchi, K. M. – Milkie, M. A.*: Costs and rewards of children. the effects of becoming a parent on adults' lives. *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 365–374. p. (M. Á.) 418
- Rendall, M. – Smallwood, S.*: Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p. (M. Á.) 419
- Rendall, M. S.*: How important are intergeneration cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. *Population Trends*, 2003/3. 27–37. p. (M. Á.) 420
- Ali, M. M. – Blacker, J. – Jones, G.*: Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98. *Population Studies*, 2003/2. 217–226. p. (M. Á.) 421
- Mueller, M. M. – Elder, G. H.*: Family contingencies across the generations: grandparent-grandchild relationship in holistic perspective. *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p. (M. Á.) 422

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	423
Genus	424
Journal of Marriage and the Family	424
Population	425
Population and Development Review	426
Population Studies	426
Population Trends	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	427

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

A NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS ÖSSZETÉTELE ÉS VÁLTOZÁSA EURÓPÁBAN¹

JOHN SALT

1. Bevezetés

Aligha vonható kétségbe, hogy a nemzetközi vándorlást előkelő hely illeti meg Európa demográfiai napirendjén. A migráció az egész kontinensen a demográfiai diskurzus egyik fő témája lett: a vándorlási egyenleg a népesség-szám-változás fő összetevője a 44 olyan európai ország közül 21-ben, ahol ismertek az adatok. E fontos demográfiai szerepet betöltő migrációs mátrix igen bonyolult, s nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a földrajzi változatosságot, amelyet az egymással összefonódó történelemmel és etnikumokkal rendelkező küldő és fogadó országok széles skálája jelent.

Harminc éven át tanulmányoztam a nemzetközi vándorlást, ami elég hosszú idő ahhoz, hogy lássam a ciklus ismétlődését. Az 1960-as években Nyugat-Európa munkaerőhiánnyal küszködött (legtöbbünknek fogalma sem volt arról, mi történik Keleten) és szükségesnek látta, hogy vendégmunkásokat hozzanak be. Voltak tudósok és politikusok, akik már akkor aggódtak az illegális bevándorlók és letelepedők miatt. Ezután következett a fedezékbe vonulás. A munkaerő bevándorlás aktív ösztönzése csődöt mondott, a politikusok olyan tévelygésnek minősítették a „gastarbeiter korszakot”, amelynek nem szabad megismétlődnie. Mostanra teljessé vált a körforgás. A kormányok ismét tevékenyen keresik az újonnan bevándorló munkaerőt: szakemberekre van szükség, és készek arra, hogy kellő vonzerőt gyakoroljanak rájuk. Emellett aggódnak a demográfiai öregedés, a nyugdíjak és az „ősz hatalom” („grey power”) miatt is, s a megoldást a népességpótló bevándorlásban vélik megtalálni.

A munkaadók ugyanakkor a szakképzettség minden szintjén keresik a bevándorló munkaerőt. A globalizáció hatására új szakember-áramlatok indultak meg a társasági munkaerőpiacokon belül. Egy (még nem publikált) kutatásunk során, amelyben információ- és kommunikáció-technológiai (IKT) cégeket tanulmányozunk hat nyugat-európai országban, azt tapasztaltuk, hogy több cég nagy lendülettel nyit új részlegeket új helyeken, beleértve Indiát, Kínát, Oroszországot és Egyiptomot, ahova és ahonnan a saját embereiket tudják áthelyezni a szervezetnek a világ bármely pontján megüresedett állásaiba. A munkaerőpi-

¹ Az NKI fennállásának 40. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, Budapesten, 2003 októberében elhangzott előadás. A Demográfia folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

ac másik végletén a munkaadók az úgynevezett 3-D (dirty, dangerous, degrading), magyarul piszkos, veszélyes, lealacsonyító jellegű munkákra toboroznak embereket, olyanokra, amelyeket az 1960-as évek bevándorlói töltek be, igaz, ma inkább a szolgáltatások terén, mint a feldolgozóiparban. Az akkorihoz hasonlóan ma is sokan laknak és dolgoznak illegálisan. Az illegalitást – csakúgy, mint azelőtt – a munkásokra vonatkoztatják, nem a munkaadókra vagy azokra a fogyasztókra, akik semmi mással nem törődve, a lehető legalacsonyabb áron akarják megszerezni az árukat és a szolgáltatásokat.

Néhány ország kormánya már elismeri, hogy szükség van olyan útvonalakra, amelyeken az alacsony képzettségű munkások legálisan bejöhettek. Példa erre az új Ágazati Rendszer (Sector Based Scheme) az Egyesült Királyságban, amely 20 000 fős kvótát állapított meg a vendéglátóipar és az élelmiszerfeldolgozó ipar számára (Clarke–Salt 2003). Ezek az akciók egyrészt a tényleges hiányokra adott válaszok, másrészt azt célozzák, hogy a legális csatornák megnyitásával gátat vessenek az illegális bevándorlásnak és munkavállalásnak. Máshol azonban a kormányzat, bár tudatában van annak, mi zajlik, vonakodik lépni, mondván: „ha szigorúan bánunk az engedély nélkül dolgozókkal, nem lesz, aki leszedje a földiepret”.

Bár az 1960-as és 1970-es évek migrációjának kutatója sok hasonló elemet vél felfedezni a mai Európában, vannak lényeges különbségek. Európa politikailag megváltozott; új földrajzi és kapcsolati rendszerek jöttek létre; a migráció sokkal bonyolultabbá vált; a már szinte közhellyé vált globalizációt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az írás hátralévő részében röviden áttekintem Európa nemzetközi migrációjának néhány fő szerkezeti vonását, majd rátérek arra a két kérdésre, amely a leginkább foglalkoztatja jelenleg a politikusokat, nevezetesen a magasan képzetek vándorlására és az engedély nélküli migrációra.

1.1 A távolabbi múlt

Az európai országok közötti migrációs áramlatoknak hosszú történelmük van. A XIX. században az iparosodó nemzetek a szomszédos országokból hoztak munkásokat, az írek Britanniába, az olaszok Franciaországba, a közép-európaiak a német birodalomba mentek dolgozni. Ezek az embrionális gazdasági áramlások azonban elenyésző jelentőségűek voltak a XX. század két világháborújával kapcsolatos politikai migrációhoz és a háború utáni évek munkaerő vándorlásához képest.

A történelem tanúsága szerint, amikor birodalmak omlanak össze, az emberek menekülnek. A jelenlegi mozgásokat segíthet kellő távlatba helyezni, ha meggondoljuk, milyen mozgékonyan reagált a XX. századi Európa a politikai változásokra. Becslések szerint az első világháborúval kapcsolatos Európán

belüli népességmozgás 7,7 millió embert érintett (*Kosinski* 1970). Nagyarányú mozgás jellemezte a két világháború közötti időszakot is (*Kirk* 1946). Délkelet-Európában például az első világháború melletti helyi háborúk sorozata mintegy 1,75 millió török, görög és más népességet mozgatott meg.

A második világháború hatalmas tömegek elmozdításával járt, ami több mint 25 millió embert érintett, főképp Kelet-Közép-Európában. Ennek nagy része ideiglenes helyváltoztatás volt, amit bonyolult kiigazítások követtek. A második világháború utáni évek a gyarmatosítás visszahúzóásával kapcsolatos mozgások tanúi voltak: a legdrámaibb talán a közel egy millió *pieds noirs*-nak² Algériából Franciaországba áramlása az 1962-es Eviani Egyezmény megkötése után (*McDonald* 1965).

A volt Jugoszláviában lezajlott háborúk olyan hirtelen és tömeges erőszakos vándorlásokat indítottak el, amelyekre a második világháború óta nem volt példa. 4,24 millióra becsülik az ennek következtében 1993. december végéig lezajlott mozgásokat, ezen belül 819 000 volt a menekült, 1,6 millió a belföldi áttelepített és 1,79 millió a segítségben részesült háborús áldozat. Koszovóban 1999-ben további zavargások voltak, ekkor több mint egymillió ember kényszerült elhagyni otthonát. A volt Szovjetunió szintén nagyarányú erőszakos mozgások forrása volt, ezek együttes száma mintegy 2,25 millióra rúgott, szinte valamennyi a korábbi határokon belül maradván (IOM 1999).

1.2 A közelmúlt

Sokan közülünk, akik az 1980-as években tanulmányoztuk az európai nemzetközi vándorlást, szinte állóvízben érezhették magukat. A munkaerő-vándorlás alacsony szintű volt, a menedéket kérők nagy hulláma még nem érkezett el; az engedély nélküli vándorlás pedig szinte említésre sem volt méltó.

Aztán mindez megváltozott. Az 1990-es évek elején Európa új és nagyrészt ismeretlen helyzettel került szembe. Úgy tűnt, hogy Keletről hirtelen tömeges vándorlás indul meg Nyugat-Európa virágos kertjei felé. A Dél felől érkező, egyre bővebb áramlatok új „migrációs határt” húztak a Földközi-tenger északi partjainál. Olaszország, Görögország, Spanyolország és Portugália azon mezengett, hogy bevándorlási célországgá vált. Új menekültügyi rendszert hoztak létre, mivel a Jugoszlávia felbomlásából eredő problémák miatt széles körben elterjedt az átmeneti oltalom. Közép- és Kelet-Európában (KKE) általánossá vált az etnikai indíttatású vándorlás, gyakran annak az áramlásnak a folytatódásaként, amely a második világháború következményei miatt indult meg, de a vasfüggöny leeresztése miatt megszakadt. Az etnikai mozgások másik típusa az egy nemzethez tartozók ’visszatérése’ az anyaországba; köztük olyan népek

² Az Algériában letelepedett európaiakat (főleg franciákat) nevezték a helybeliek *pieds noirs*-nak, azaz feketelábúaknak, állítólag fekete csizmájuk miatt (a fordító megjegyzése).

tagjai, akiket a kommunista időben telepítettek ki. Új gazdasági migrációs hullámok keletkeztek Kelet és Nyugat között, továbbá Közép- és Kelet-Európán belül. Volt köztük állandó jellegű, de sok rövid időre szóló is, leírásukra egész új szókészlet jött lére: munkaturizmus, ingázó vándorlás, piacozás, tranzit migráció, befejezetlen migráció (*Okólski* 1998).

Az 1990-es évek közepét és végét Közép- és Kelet-Európa egyre erősödő beépülése jellemezte az európai migrációs rendszer egészébe. A politika figyelme mindinkább a migráció irányítása felé fordult. Az 1990-es évek közepére Európa lényegében hozzáidomult a migráció megváltozott rendjéhez, bár nagy volt a bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogyan kezeljék a jugoszláviai válság lecsapódását. A kép egyes részletei továbbra is homályban maradtak, különösen Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban, ahol a nyilvántartás továbbra sem volt megfelelő. Az illegális vándorlás, az embercsempészet és a határokon átnyúló üzletelés is aggodalmat keltett. Ahogy a korábban elkülönülő nyugat- és kelet-európai migrációs rendszer egybeolvadt, néhány keleti ország is bevándorlási céllá vált.

Ma már nem ugyanazok az égető kérdések, mint tíz évvel korábban. A nyilvántartott migráció általában stabillá vált, kivéve az illegálisan bevándoroltak amnesztiában részesített tömegeit néhány országban. A nyugat-európai országokban egyre nagyobb az aggodalom az öregedő népesség, a szakértelem hiánya és amiatt, hogy a nemzetközi vándorlásnak valami csillapítószer-féle szerep juthat. A nyilvántartásból kimaradt és engedély nélküli vándorlások továbbra is kihívást jelentenek, bár arra nincs kézzel fogható bizonyíték, hogy számuk nőne.

A 2002-es év egyik kiemelkedő politikai fejleménye az volt, hogy az Európai Tanács elfogadta az EU keleti irányban történő kiterjesztésének menetrendjét. Az utóbbi években több tanulmány igyekezett megbecsülni, milyen valószínű migrációs következmények várhatók egy ilyen döntéstől (lásd *Fassmann* és *Münz* összefoglalóját, 2002). Néhányan korábbi – nevezetesen a mediterrán országokat érintő – bővítések tapasztalatait vették alapul. Szinte kivétel nélkül azt mutatták ki, hogy a bővítés nem növelte jelentősen a forgalmat.

A keleti bővítést illetően általános az egyetértés abban, hogy a KKE országokból várhatóan negyed- és harmadmillió közötti ember költözne évente nyugatra, és az időszak hossza, amíg ez tartana, a származási országok gazdasági átalakulásának gyorsaságától és sikerességétől függ. Ezek a számok általánosságban véve azt sugallják, hogy a tagjelölt országok népességének mintegy három százaléka költözne el. Ennél nagyobb mozgás nem valószínű, mivel a KKE országok migrációs potenciálja demográfiai okok miatt feltehetően csökkenni fog (*Fassmann–Münz* 2002). Eddig több EU tagország (köztük az Egyesült Királyság és Írország) kijelentette, hogy az új tagállamok állampolgárai számára a felvételt követően azonnal szabad mozgást engedélyeznek, míg mások (köztük Németország és Ausztria) átmeneti időszakot kötnek ki.

Bár természetesen nagy az érdeklődés a bővítés összesített hatása iránt, az egyes országokat érintő következmények sem közömbösek. Az Egyesült Királyság esetében például több mint fele azoknak, akik jelenleg a Szezonális Mezőgazdasági Munka Program (Seasonal Agricultural Workers Scheme) keretében érkeznek, a tagjelölt országokból származik. Jó lenne tudni, vajon akkor is hajlandók lesznek-e jönni és a mezőgazdaságban dolgozni, ha már más lehetőségek is megnyílnak előttük.

2. Hol tartunk most?

2000/2001 táján Európában mintegy 22,2 millió külföldi élt (a teljes népesség 2,6 százaléka), közülük körülbelül kétharmad millió lakott KKE területén. 1998-ban Nyugat-Európában összesen 14,9 milliót számláltak, azóta tehát jelentős volt a gyarapodás. A növekedés 1988–1993 között volt a legerősebb. Bár az idegenek állományi létszámának növekedése folytatódik, a növekedés üteme csökken. Néhány országban a külföldi népesség száma is csökken (*Salt* 2002).

2001-ben Nyugat-Európa összesített vándorlási nyeresége körülbelül 950 000, KKE-é pedig 60 000 volt, míg a bevándorlók összesített száma, KKE-t is beszámítva, 2,25 millió főt tett ki.

Az állományi létszámban bekövetkezett változásokat nézve jelentősnek tűnik a honosítás mértéke. Becslések szerint az 1985–1997 közötti időszak alatt 3,7 millió ember nyerte el az Európai Gazdasági Térség (EEA, European Economic Area) valamely tagországának³ állampolgárságát. A trend felfelé ívelt, s az 1980-as évekbeli éves 200 000 körüli értékről az 1990-es évek végére csaknem a kétszeresére nőtt. Ezek a számok azt jelzik, hogy az Európai Gazdasági Térség bevándorlóinak összes száma valójában lényegesen meghaladja a nyilvántartás szerinti 20 millió körüli külföldi népességet.

A külföldi munkaerő állománya 2000/2001-ben 9,07 millió körül járt Nyugat-Európában, ami negyedmillióval több, mint 1995-ben, de a növekmény főképp a dél-európai országok legalizálási gyakorlatának következménye. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor a nyilvántartott külföldi munkaerő állománya alig változott. A változás országonként – nagyjából a gazdasági ciklustól függően – különböző. Hét KKE országra vonatkozó adat szerint a nyilvántartott külföldi munkavállalók száma nagyjából 450 000 fő.

Az Európában menedékjogot kérők száma 2002-ben 335 000 volt, ami körülbelül 50 000-rel kevesebb, mint 2000-ben, és felét sem éri el az 1992. évi 696 000-es csúcshoz. Az elmúlt években mind a számok, mind pedig a nyomás tekintetében nagy volt a különbség az egyes országok között, így nem lehet az egész kontinensre érvényes világos trendről beszélni.

³ Az Európai Gazdasági Térséget a 15 EU tagállam, Izland, Norvégia és Liechtenstein alkotja (a fordító megjegyzése).

Az engedély nélküli vándorlással kapcsolatban nagy az aggodalom. Az egész világra vonatkozóan évente mintegy évi 4 millióra teszik az embercsempészet és -kereskedelem számát, ezen belül a 2 milliót is elérheti a nőké és gyermekeké. Két egymástól meglehetősen távoli évre, 1993-ra és 1999-re vonatkozó becslések ugyanazt az 50–400 000 közötti intervallumot adják meg az EU-ra, mindkét nemet beleértve. Az embercsempészet és -kereskedelem női áldozatainak számát az EU, valamint Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában együttesen 300 000-re teszik (*Salt* 2002). Keveset tudni arról, milyen módszerrel születnek ezek a becslések, bár általában a határokon feltartóztatottak és a felderítetlen határsértők közötti arányszámra vonatkozó feltételezésekre épülnek. Igazság szerint nem tudjuk, hányan vannak, és semmi alapunk nincs azt állítani, hogy a számuk nő. A világon összesen, illetve az Európában előforduló embercsempészet és -kereskedelem számára vonatkozó becslések áttekintéséből két fő következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy előnyben részesülnek a szép, kerek számok. A másik, hogy a becsléseket gyakran ismétlik, újrahasznosítják, és önálló életre kelnek.

3. *Merre tartunk?*

Egy dologban biztos vagyok. Nevezetesen abban, hogy a migráció megértéséhez fel kell oldanunk annak komplexitását, és külön-külön kell elemeznünk az összetevőket. A teljes migrációs mátrix különböző hosszúságú, időtartamú és indítékú áramlásokból tevődik össze. A legjobb mozgásként felfogni, és üzleti fogalmakban gondolkodni róla. Véleményemet a szakemberek legális mozgása, valamint az engedély nélkül, embercsempészek és emberkereskedők közvetítésével vándorlók áramlása példáján kívánom kifejezni.

3.1 *Bevezetés: a szaktudás globális migrációs piaca*

Egyre nyilvánvalóbbá válik a felismerés, hogy az elmúlt két évtizedben globalizálódott a migrációs piac. Ez a szakértelem minden szintjén megnyilvánul, de a legnagyobb verseny azokért folyik, akik a legmagasabb szintű szaktudással rendelkeznek. Ma már a szakértők, a vezetők és a műszakiak komplex mozgásrendszeréről beszélhetünk. Mivel ezek a mozgások többirányúak, és többé-kevésbé minden államot érintenek, „nemzetközi agycserének” nevezhetjük őket. Egyes országok a többiekénél aktívabban törekednek arra, hogy az ilyen cserék révén nettó nyereségre tegyenek szert.

A globális migrációs piacon a kormányok a verseny legfőbb stimulálói. Az 1980-as években Ausztrália és Kanada állt az élen, az 1990-es években az Amerikai Egyesült Államok. Európa egészen a közelmúltig meglehetősen távol

tartotta magát, alig kezdeményezett és szinte nem is fontolgatta, hogy részt vegyen-e a szaktudás migrációs piacán folyó versenyben. A munkaadóknak világszerte azzal a problémával kell szembenézniük, hogy az új eljárások és technológiák bevezetéséhez szükséges speciális szaktudásért nemzetközi piacon kell versenyezniük, ahol a fő versenytársak az Egyesült Államok, Ausztrália és Kanada, valamint növekvő számban az európai országok (*McLaughlan–Salt* 2002).

3.2 *A fő piaci erők*

A szaktudás migrációs piacának két fő hajtóereje van. Az első az az igyekezet, hogy a magasan képzett emberi erőforrás megszerzése a honi szakértelmbankot gazdagítsa; a másik az olyan politikák kidolgozása, amelyek speciális hiányszakmák betöltését célozzák.

3.2.1 *Tapasztalatszerzés*

Az elsőt az a nyilvánvaló tény támasztja alá, hogy a magasan képzett bevándorlók gazdasági hasznot jelentenek a befogadó országnak. Bár vannak bizonytalan vagy ellentmondásos eredmények, az egymástól igen távol eső országokból – az Egyesült Királyságból, Dániából, Németországból, Ausztráliából, Szingapúrból és az Egyesült Államokból – származó tanulmányok mind azt mutatták, minél magasabb szintű a bevándorlók szakképzettsége, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gazdaság nettó pénzügyi nyereséget könyvelhet el (*Gott–Johnston* 2002).

3.2.2 *Speciális hiányszakmák*

Régóta léteznek olyan munkavállalási engedélyezési rendszerek, amelyek a hiányszakmák külföldről történő betöltését célozzák. Ezek többnyire rövidtávra szóló intézkedések átmeneti hiányok kezelésére, specialisták, vagy a gazdasági társaságok által megjelölt személyek behozatalára. Manapság sok fejlett ország rendelkezik hiányszakma-listákkal, és új kormányprogramokat fogadnak el ezek kezelésére. Hiányszakmák keletkezhetnek azért, mert nem hatékony a nemzetközi munkaerőpiac, mert a helyi képzési kapacitást felülmúló kereslet-növekedés megbontja az összhangot, vagy mert az adott bérszint mellett nincs elegendő kínálat. A közelmúltban főleg két területen keletkezett jelentős szakemberhiány sok országban: az információ- és kommunikáció-technológiai (IKT) szektorban (mind a fejlesztők, mind a felhasználók vonatkozásában) és a

közszolgálatok, főképp az egészségügy (különösen az ápolónők esetében) és az oktatás magasabb képzettséget igénylő szakmaiban. A hiányszakmákhoz szükséges speciális szakemberek toborzását célzó programok és eljárások kidolgozását túlnyomórészt a munkaadók kezdeményezik, a kormányok katalizátorként működnek közre.

3.3 Az engedély nélküli migráció

Az utóbbi években az illegális migráció és kiváltképp a nemzetközi embercsempészet és -kereskedelem témája sok különféle civil szervezet részéről részesült nagy figyelemben. Kevés hely van a világon, amely érintetlen lenne ettől a ma már kiterjedtnek tekinthető, ugyanakkor általában büntetendő üzleti ágazattól, amely folyton új piacokat keres. Az égisze alatt megvalósuló vándorlások nagy része rendkívül nagy távolságokat fog át; más része viszonylag helyi jellegű.

Érthető, hogy az illegális vándorlás, az embercsempészet és -kereskedelem felvillanyozza az érdeklődést és megosztja az emberek véleményét. Az indítékaik és következményeik miatti aggodalom nagyrészt érzelmi jellegű, mint amilyen a prostitúció céljából és a masszázsszalonokba vásárolt nők és gyermekek sorsa feletti kesergés. Kiemelik a bűnszervezeteknek az embercsempészetben játszott szerepét, néhányan egyenlőségjelet tesznek köztük és a kábító- és fegyvercsempészek között. A kormányok intézkedéseket vezetnek be annak ellenőrzésére, amit határaik megsértésének tekintenek. Vannak politikusok és újságírók, akik minden illegális vándorlót bűnözőnek tekintenek. Az emberjogi szervezetek ezzel szemben azzal érvelnek, hogy sok menedékjogot kereső számára a kereskedők és a csempészek jelentik a biztonság legnagyobb reményét, és az igazi áldozatok azok a vándorlók, akiknek kicsúszott a kezéből a saját életük feletti ellenőrzés.

Mivel az engedély nélküli migráció által felvetett kérdések, különösen az embercsempészet és -kereskedelem a politika napirendjére kerültek, jobban érzékelhetővé vált a téma rendkívüli összetettsége. A dolog lényegét illetően azonban a retorika megelőzte a kutatást. A probléma legtöbb aspektusát illetően hiányoznak az alapvető kemény adatok. Az embercsempészek/kereskedők és klienseik tanulmányozásának módszertana nincs kidolgozva, az elemzés elméleti alapja gyenge, és ami a legfontosabb, hogy csupán elvétve akad lényegre törő empirikus felmérés. A legszembetűnőbb az, hogy a probléma tényleges méreteiről is alig van fogalmunk.

3.1.1 Az engedély nélküli migráció nagysága

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Európa, vagy az egyes országok illegális népességének létszámát senki nem tudja megmondani. Tavaly az Egyesült Királyság Belügyminisztériuma számára készült kutatásunkban utána néztünk ennek. Néhány országban történtek próbálkozások az engedély nélküli népesség nagyságának megbecslésére, különféle módszerekkel és feltételezésekkel, ezeket legjobb esetben is legfeljebb iránymutatónak szabad tekinteni. A viszonylag friss becslések között szerepel egy 569 000-res szám az illegálisan dolgozó külföldiekre Olaszországban (*Baldassarini* 2001), 90 000 Belgiumban (*Poulain* 1998) és 70–180 000 közötti illegális dolgozó Svájcban (*Piguet–Losa* 2002). Becslések szerint 40 000-en dolgoznak illegálisan négy holland városban, Amsterdamban, Rotterdamban, Hágában és Utrechtben (*Van der Leun–Engbersen–Van der Heijden* 1998).

Az engedély nélküli státusban élő vagy dolgozó bevándorlók számának ismerveként használt egyik legfontosabb forrás azoknak a száma, akik amnesztia idején helyzetük rendezését kérik. Az amnesztia programok az elmúlt két évben meglehetősen általánossá váltak a mediterrán országokban, és néhány más országban is előfordulnak. A 2000 elejéig rendezést kérők elemzéséből (*Apap et al.* 2000) az olvasható ki, hogy a görögországi, franciaországi, spanyolországi és olaszországi amnesztia programok során legalizáltak teljes száma 1,75 millió volt. Jobb becslések híján a legalizáltak száma jelenti a kiindulópontot a felsorolt országok engedély nélküli népességének becsléséhez.

További nehézséget jelent annak megbecslése, hány illegális határátlépés történik embercsempészek vagy -kereskedők közvetítésével. Az illegális határátlépéseken belül a kereskedelem esetszámát valószínűleg súlyosan alulbecsülik, mivel csempész közreműködését csak akkor jelzik, ha az illetőt elkapják, vagy ha a bevándorló elismeri, hogy csempész segítette. A csempészet esetszámának alulbecslését illusztrálja *Juhász* (2000), aki szerint az elfogott ázsiai bevándorlóknak csak az egyharmadáról jegyezték fel, hogy bármiféle segítséget kaptak volna, pedig nem valószínű, hogy elegendő helyismerettel rendelkeztek volna ahhoz, hogy maguktól át tudjanak jutni az útvonalat keresztező megannyi országhatáron (ugyanott).

4. Merre van előre?

Először is néhány elvi és fogalmi kérdéssel kell megbirkóznunk. Lehet, hogy van, akinek ez holmi tudós köldöknézésnek tűnik, de meggyőződésem, hogy ha nem tisztázzuk ezeket a kérdéseket, a túlzott – az újságírók kommentárjaira oly jellemző – leegyszerűsítés hosszú időre visszavetheti azt a törekvést, hogy a nemzetközi vándorlás értelmes nyilvános vita tárgyát képezze.

Nekünk (a kutatóknak) támogatnunk kell azt a gondolatot, hogy a mobilitás a látogatástól a végleges letelepedésig terjedő kontinuitás. E folytonosság mentén a mozgásfajták széles skálája található olyan csoportokban, amelyeket megpróbálunk valamilyen alapon definiálni, miközben ez az alap gyakran valami mássá alakul át. Vannak vándorlók, akik jönnek és mennek, és vannak olyanok, akik jönnek és maradnak.

Ezért nincs értelme merev kategóriákban gondolkodni, vagy a „migrációt” a mobilitási kontinuitás valamely meghatározott pontjára helyezni. A migrációs áramlatok, mint általában a mozgásfolyamatok, dinamikusak és rugalmasak, különböző embereket és indítékokat foglalnak magukban, akik különféle szerepekben és módokon illeszkednek be a befogadó társadalmakba, akiket különböző közvetítők és intézmények befolyásolnak és kezelnek. A legkülönbözőbb üzleti lehetőségeket kínálják, illetve a legkülönbözőbb üzleti lehetőségekből erednek.

Másodszor pedig a vándorlás üzlet. A migrációs üzletet intézményesített hálózati rendszerként képzelhetjük el, amely szervezetekből, közvetítőkből és személyekből áll, akiknek mindegyike valamilyen formában ellenszolgáltatást remél a nemzetközi mozgásból. Más szóval vannak meghatározott csoportok, amelyeknek érdekükben áll a vándorlás elősegítése. Még a kormányhivataloknak is érdekükben áll a probléma „feltupírozása”, hogy növelhessék részesedésüket a költségvetésből.

A szereplők egyikét-másikát meg tudjuk nevezni, de pontos szerepükről, továbbá arról, mennyit keresnek a vándorláson, nagyon keveset tudunk még. Sok a kutatható az érintett intézmények jellemzői és indítékai tekintetében is. Ismernünk kell törekvéseiket és céljaikat, működési módjukat; kinek a tulajdonában vannak, nagyságukat és hatáskörüket. Mindez azt jelenti, hogy felül kell emelkedni az egyszerű „intézményi” megközelítésen, mégpedig olyan irányban, amely az üzleti célokat hangsúlyozza. Az üzleti koncepció szükségessé teszi az irányítás folyamatának újragondolását. A vándorlást mozgató intézményeket tulajdonképpen olyan üzleti szereplőknek tekinthetjük, amelyeknek megvan a maguk saját irányítási folyamat- és szempontrendszerük. A vándorlás ezen intézmények közötti egyezkedések sorozatának, illetve az ebből eredő megállapodás vagy kompromisszum eredménye. Az egyezkedések bizonyos értelemben már akkor elkezdődnek, amikor a társadalmi partnerek összeülnek a kvóták megállapítása, vagy az aktuális gyakorlat megváltoztatása céljából.

Harmadszor, eltolódás tapasztalható a tényleges történéseket megelőző vándorlás-irányítási stratégia irányában. Nézetem szerint ennek négy eleme látható.

- Ma sokkal inkább irányításról, mint ellenőrzésről van szó. Az egyes államok és kormányközi szervezetek felismerték, hogy a nemzetközi vándorlást nem lehet oly módon ellenőrizni, hogy az egyes országok a határaikon ki- meg bekapcsolgattják az áramlás csapját. Valójában egyébként sem voltak erre sosem képesek.

- Elfogadott vélemény, hogy a vándorlás általában kedvező jelenség, és hogy az irányítás elsőrendű célja a pozitív végeredmény.
- A vándorlás-irányítási stratégiák olyan átfogó megközelítést igényelnek, amely a mozgások teljes spektrumára tekintettel van, foglalkozik a legális és az illegális mozgásokkal egyaránt. Ha ugyanis az egyik tényezőt változatlanul hagyjuk, annak nem kívánt következménye lehet, ezt gyakran megfigyelhetjük, amikor kikapuk kihasználásával a vándorlás-áramlatok az egyik csatornáról a másikra terelődnek át.
- Az országok nem tudnak már egymagukban cselekedni. Az együttműködés életbe vágó, mind az európai szomszédokkal, mind a távolabbi országokkal. Ebből adódik, hogy az Európai Unió belül egyre több a migrációs politikák közös vonása. Olyan erős a nyomás, hogy már a nem EU államok is összehangolják politikájukat, hogy azok egységes modellbe illeszkedjenek.

Ideje visszatérnem az írástomat indító gondolathoz, mely szerint a nemzetközi vándorlás egyre előkelőbb helyre kerül az európai demográfiai napirenden. Ma az egyik legizgalmasabb feladat az, hogy a migrációs politikákat a termékenységgel, a háztartásszerkezettel és az életmóddal kapcsolatos demográfiai indítatású politikákkal kapcsoljuk össze, hogy egy valóban integrált és koherens népesedéspolitikát születhessen.

HIVATKOZÁSOK

- Apap, J. et al.* (2000): Rapport de synthèse sur la comparaison des regularisations d'étrangers illégaux dans l'Union Européenne. (Az Európai Unióban illegálisan tartózkodó külföldiek szabályozásának összehasonlításáról készült összefoglaló jelentés.) 23–82 in *De Bruycker, P.*, (ed.), *De Bruycker, P.*, (Ed.) *Regularisations of Illegal Immigrants in the European Union*, Brussels, Bruylant.
- Baldassarini, A.* (2001): Non Regular Foreign Input of Labour in the New National Accounts Estimates. (Az engedély nélküli külföldi munkaerő-input szerepeltetése az új nemzeti számlák rendszerében.) OECD Meeting of National Accounts Experts, Paris. STD/NA(2001)30.
- Clarke, J.–Salt, J.* (2003): Work permits and foreign labour in the UK: a statistical review. (Munkavállalási engedélyek és külföldi munkaerő az Egyesült Királyságban: statisztikai áttekintés.) *Labour Market Trends*, November, 563–574.
- Fassmann, H.–Münz, R.* (2003): „EU Enlargement and Future East-West Migration” („Az EU kibővítése és a kelet–nyugati migráció jövője”) 57–84 in *Laczko, F.–Stacher, I.–Klekowski von Koppenfels, A.* (op cit)
- Gott, C.–Johnston, K.* (2002): *The Migrant Population in the UK: Fiscal Effects.* (A bevándorló népesség az Egyesült Királyságban: az adózást érintő hatások.) RDS Occasional Paper No. 77, Home Office, London.

- International Organisation for Migration (IOM) (1999): *Migration in the CIS: 1997–98. (Migráció a FAK-ban: 1997–1998.)* Technical Co-operation Centre for Europe and Central Asia. Geneva.
- Juhász, J. (2000): Migrant Trafficking and Human Smuggling in Hungary. (Emberkereskedelem és embercsempészet Magyarországon.) 167–232 in IOM, *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe*. Geneva, IOM.
- Kirk, D. (1946): Europe's Population in the Interwar Years. (Európa népessége a két világháború között.) Gordon & Breach, New York.
- Kosinski, L. (1970): The Population of Europe. (Európa népessége.) Longman, London.
- Laczko, F.–Stacher, I.–Klekowski von Koppenfels, A. (2003): *New Challenges for Migration Policy in Central and Eastern Europe. (Új kihívások Közép- és Kelet-Európa vándorlási politikája előtt.)* The Hague: TMC Asser Press.
- McDonald, J. R. (1965): "The Repatriation of French Algerians". (A francia algériaiak repatriálása.) *International Migration*, 3, 146–57.
- McLaughlan, G.–Salt, J. (2002): „Global Competition for Skills: An evaluation of policies.” (Globális verseny a szaktudásért. A politikák értékelése.) 201–243 in Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs, *Migration: Benefiting Australia. Conference Proceedings, Sydney 7–8 May 2002*, Sydney: Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs.
- Okólski, M. (1998): "Regional Dimension of International Migration in Central and Eastern Europe." (A nemzetközi vándorlás regionális dimenziója Közép- és Kelet-Európában.) *GENUS* 54:1–26.
- Piguet, E.–Losa, S. (2002): *Travailleurs de l'ombre? Demande de main-d'œuvre du domaine de l'asile et ampleur de l'emploi d'étrangers non déclarés en Suisse. (Árnyékmunkások? A munkaerőkereslet alakulása a menekültek közül és a be nem jelentett külföldi foglalkoztatottak száma Svájcban.)* Seisomo: Zurich.
- Poulain, M. (1998): „Belgium” in Delauney, D.–Tapinos, G. *La mesure de la migration clandestine en Europe. (A rejtett migráció nagysága Európában.)* Population and Social Conditions Working Paper 3/1998/E/no. 7, Luxembourg: Eurostat.
- Salt, J. (2002): *Current Trends in International Migration in Europe. (A nemzetközi migráció jelenlegi trendjei Európában.)* Council of Europe, Strasbourg.
- Van der Leun, J.P.–Engbersen, G.–van der Heijden, P. (1998): *Illegaliteit en criminaliteit. Schattingen, aanhoudingen en uitzettingen. (Illegális és kriminalitás. Becslések, feltartóztatások és kiutasítások.)* Rotterdam: Erasmus University.

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

INTERNATIONAL MIGRATION IN EUROPE – PATTERNS AND DEVELOPMENTS*Summary*

The paper reviews some of the main patterns of international migration in Europe in the 20th century, highlighting the particular features of the 1990s in more detail. The review is followed by taking stock of the foreign population in Europe at the turn of the millenium. In order to understand better the driving forces and purposes of international migration, migration should be conceptualised as movement and thought of in business terms. These points are developed by looking at two of the main issues which are driving the policy agenda at present: migration by the highly skilled and irregular migration. As for the global migration market for skills, two main drivers are identified: the first is the attempt by governments to increase the national bank of expertise through the acquisition of high level human resources; the other is the development of policies to counter specific skill shortages. With respect to irregular migration, the author draws attention to the fundamental lack of hard evidence relating to most aspects of the phenomenon. Methodologies for studying both traffickers/smugglers and their clientele are barely developed, the theoretical basis for analysis is weak and, most importantly, substantial empirical surveys are few and far between. Some attempts to estimate the size of irregular population in European countries are presented. For the future, three ideas are suggested to be promoted/developed: (i) migration represents a mobility continuum extending from visitors to permanent settlement; (ii) migration is a business; (iii) migration management strategy should be more proactive.

A tanulmányt Daróczi Etelka fordította

NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS – MAGYAR SAJÁTOSSÁGOK¹

TÓTH PÁL PÉTER

Európa nyugati feléhez viszonyítva a legújabb kori nemzetközi vándormozgalom, mintegy negyven éves késéssel, a XIX. század utolsó harmadától vált jelentőssé hazánkban (Puskás 1982). Ezt a társadalmi jelenséget, melyben a *kényszer* mind a mai napig nem elhanyagolható fontos szerepet játszik alapvetően a *tömegesség*, az *önkéntesség* és a *gazdasági motiváltság* jellemzi. A migrációs folyamatoknak mind a kibocsátó, mind pedig a befogadó országok esetében általánosan és egy-egy országra speciálisan érvényes következményei vannak. A migrációt az általános és az ország-specifikus vonások, jellegzetességek együtt, egyszerre jellemzik, egymástól elválaszthatatlanok. A dolgozatban, a magyar példa alapján, mindenekelőtt azokkal az összefüggésekkel kívánunk foglalkozni, amelyek a fenti megállapítás érvényességét az egy-egy országra érvényes következmények jelentőségével kapcsolatban még egyértelműbbé teszik.

A nemzetközi vándormozgalom hazai folyamatait az érkezők, a bevándorlók összetétele alapján két, egymástól jól elkülöníthető szakaszra oszthatjuk. Az első a XIX. század utolsó harmadától az I. világháború kitöréséig, a második az I. világháborút lezáró békeszerződésektől az Európai Unióhoz történő csatlakozásunkig tart. Az utóbbi, a második szakasz négy alszakaszra bontható. Az első alszakasz – figyelmen kívül hagyva a II. világháború végének interregnumát és az 1956. október–1957. március közötti időszakot – a II. világháború végéig tartott, a második 1945–1949 közé esik, a harmadik alszakasz a szocializmus évtizedeit fogja át, s végül a negyedik a rendszerváltoztatással kezdődött (illetve lényegében már 1987-ben), és mind a mai napig tart. A követő szakasz az Európai Unióhoz történt csatlakozásunkkal kezdődik, az azonban, hogy ezt milyen meghatározottság fogja majd jellemezni, jelenleg még aligha megjósolható.

A nemzetközi vándormozgalmat, amely igen bonyolult és szerteágazó folyamat hatásában, jelentőségében számos (például politikai, munkaerő-piaci, népesedési, kulturális, gazdasági, etnikai, kulturális stb.) szempontból vizsgálhatjuk. A következőkben a hazai népességfejlődés alapján a migráció népesedési szerepének, hatásának bemutatására vállalkozunk. Az elemzésben azt vizsgáljuk, hogy a fogyatkozó hazai népesség pótlásában milyen szerepe van a

¹ A tanulmány az 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. NKFP projekt keretében készült.

vándormozgalomnak. A folyamat jelentőségének, súlyának érzékeltetése érdekében azonban, ha röviden is, de a legújabb kori vándormozgalmat megelőző időszak népmozgásairól is szólunk.

Feltételezhető, hogy nemcsak a demográfusok számára közismert, hogy a népesség számát, nem és kor szerinti összetételét és egyéb demográfiai jellemzőit alapvetően a termékenység határozza meg. A termékenység meghatározó szerepét a halandóság mértéke módosítja. A termékenység és a halandóság különbözete pedig, ha azt a vándorlási egyenleg nem módosítaná, akkor nemcsak a lakosság számának alakulását, hanem korstruktúráját, nemek szerinti összetételét stb. is meghatározná.

A migráció módosító hatására bekövetkezett lakosságszám-változásban a belső vándorlásnak mindenekelőtt közvetett, hosszabb távon megnyilvánuló, a külső, vagy nemzetközi vándorlásnak pedig közvetlen és hosszabb távon megnyilvánuló szerepe is van. A vándorlási egyenleg attól függően pozitív vagy negatív, hogy egy adott időszakban többen vagy kevesebben érkeznek-e egy adott településre, régióba, vagy országba, mint amennyien eltávoztak.

A hazai népesség több mint két évtizede tartó, s jelenleg megállíthatatlannak tűnő fogyása, illetve ezzel összefüggésben a népesség korstruktúrájának öregevése a migráció népességpótlásban játszott szerepét az elmúlt évtizedben a figyelem előterébe állította (*Hablicsek-Tóth* 2000). Megállapítható, hogy a migráció népesedési hatásai – a szélsőséges esetektől eltekintve – kétségtelenül szerényebbek, mint a termékenységé. Abban az esetben azonban, ha a nemzetközi vándorlás éves volumenei a természetes változások mértékét jelentősen meghaladnák (például, ha Magyarország esetében a jelenlegi évi kb. 20 ezer bevándorló külföldi helyett annak duplája érkezne) illetve, ha a migráció távlati (például ötven év távlatából), halmozódó hatásait nézzük, akkor még a jelenlegi hazai éves volument feltételezve is igen jelentősek lehetnek.

A népességfejlődéssel összefüggésben régi felismerés, hogy a vándorlás mértéke nemcsak a népesség kor, nem, foglalkozás, vallás és iskolai végzettség szerinti tagozódását befolyásolja, hanem tovagyűrűző hatása a társadalmi, a gazdasági, a kulturális, a politikai stb. élet különböző területein is kimutatható. Emellett az is könnyen belátható, hogy a termékenység szintjét, a halandóság mértékét, illetve a nemzetközi vándorlás mindenkori egyenlegét, mivel azok döntően egy hosszabb időszak szerves fejlődésének következményei (különleges esetektől, illetve demográfiai katasztrófáktól eltekintve) nemcsak a pillanatnyi népesedési folyamatok „eredményei” határozzák meg. Éppen ezért miközben a demográfiai jellemzők folyamatosan módosulnak, másságukban is magukon viselik, őrzik mindazokat a meghatározottságokat, amelyek a népesedési folyamatokat korábban jellemezték. Azaz a népesedési, illetve az ezt befolyásoló migrációs folyamatok soha sem függetlenek a korábbi időszakok meghatározottságaitól, és változásai sem előzmény nélküliek. Így van ez a bennünket érintő migrációs folyamatok esetében is.

A magyar népességfejlődés története alapján megállapítható, hogy a vándorlás a népesség számának, korstruktúrájának és egyéb demográfiai jellemzőinek alakulásában – elődeink Kárpát-medencébe történt érkezését megelőzően, s azt követően is – igen fontos szerepet játszott. *Hóman Bálint* az ezzel kapcsolatos ismereteket a következőképpen foglalta össze:

A magyar nép ősrégi időkben egymás mellé sodródott finnugor és ogur-török elemek egyesüléséből született s a későbbi századok folyamán újabb török s szórványosan kaukázusi és iráni elemeket is szívott magába (*Hóman–Szekfü* 1935).

A vándorlás és a különböző népelemek összeolvadása, egyesülése azonban nemcsak az eredetet, a keletkezést, a származást, a magyar nép megjelenését tette lehetővé, határozta meg, hanem szinte önmagát megismételve a későbbi századokban is fontos szerepet játszott a magyar elem meg-, vagy fennmaradásában. Lehet azon vitatkozni, hogy mely népelemek egyesüléséből született a magyar s, hogy a későbbi századok folyamán mely népelemekkel egészült ki, melyeket szívott magába. Az azonban nem lehet kétséges, s mindez szoros összefüggésben volt vándorlásával, hogy a IX. század második felére a magyar nép már etnikai egységbe forrott össze. Ez az „állapot” pedig nem jelenti azt, hogy ettől kezdve, vagy ezt követően már csak „belső” eredetű, intakt, önmagát tápláló népességfejlődéssel állunk szembe. Nem, mert a magyarrá válás útján valameddig már eljutott egyéb népelemek s ezen az úton még el sem indulók a magyarokkal együtt érkeztek a Kárpát-medencébe. Nem is beszélve az itt „talált” népekről, hiszen a honfoglalás, s az ezt követő századok együtt jártak az itt élő népekkel való keveredéssel is. E folyamattal párhuzamosan az addigi hagyományok alapján a Kárpát-medencében is megkezdődött a „vendégeknek”, a „jövevényeknek”, vagy mai fogalmaink szerint a bevándorlóknak az országba hívása, befogadása. Annak érzékeltetésére, hogy az államalapítók tisztában voltak a „vendégeknek”, a „jövevényeknek”, azaz a bevándorlóknak az ország életében, népesedési folyamatokban játszott szerepével elegendő, ha Szent István Imre hercegnek szóló intelmeire gondolunk. S talán azzal a megjegyzéssel is egyet lehet érteni, hogy Szent István intelmei nemcsak korának, hanem a korábbi századoknak a vándorlási tapasztalatait is magába foglalja. Abban az esetben ugyanis, ha nem így történt volna, akkor a következő gondolatokat nehezen lehetett volna megfogalmazni:

Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak (István király emlékezete).

A Kárpád-medencében bekövetkezett, tehát a honfoglalást követő magyar népességfejlődést – melyben már a vándorlási egyenleg eredményeként létrejött népességnövekmény is szerepet játszott – modellszerűen, legfontosabb jellemzőit, meghatározottságát kiemelve, röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A modell lényegét, azt, hogy *az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő* illetve, hogy *a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak* a Szent István-i gondolatok egyértelműen tartalmazzák.

A magyar népesség számának alakulását – jelentős leegyszerűsítéssel – három népelem határozta meg a honfoglalást követő évszázadokban, különböző súllyal és mértékben. A fő népesség az etnikailag ekkor már egységes magyarok és leszármazottjaik voltak. Döntő többségük, mint az a történeti kutatásokból jól ismert, a Kárpát-medence központi területein telepedett le. A *második* elemet, amelynek tagjai a magyar népességfejlődéshez folyamatos „kiegészítést”, „utánpótlást” biztosítottak az itt élő népekből és utódaikból azok alkották, akik az együttélés (évszázadai) során elmagyarosodtak. A *harmadik* elemhez tartozók: a vendégek, a jövevények, a különböző időszakokban az országba hívott, letelepített népcsoportok, néptörzsek tagjai és leszármazottjai közül azok, akik az együttélés során szintén „elindultak” a magyarrá válás útján s magyarrá váltak. Ez az elem a hazai népességfejlődésben lényegében a másodikhoz hasonló szerepet játszott. A második és a harmadik csoporthoz tartozók és utódaik azonban nemcsak számban gyarapították, hanem szokásaikkal, hagyományaikkal, munkakultúrájukkal stb. is gazdagították a magyarokét.

Természetesen e három elemhez tartozók mellett az ország lakosságának számát gyarapították mindazok, akik akár a Duna-medencében élő népekből, akár az ide hívottak, befogadottak közül identitásukat megőrizve nem váltak magyarrá. S e két egymással párhuzamosan megvalósuló folyamat – a magyarul beszélők és a magukat magyarnak tartók számának növekedése mellett – biztosította, s egyben fenntartotta a Magyar Királyság soknemzetiségű jellegét.

A honfoglaló magyarok a különböző források szerint 450–500 ezren lehetnek, azoknak a számát pedig, akiket a honfoglalást követő két évszázadban magukba olvasztottak, kétszázézer főre becsülik. Ezt követően a magyarok, az itt élő népek, illetve a *vendégek, jövevények* részben különálló, de egybe sodródó, fonódó, eggyé váló fejlődéstörténete, keveredése tette lehetővé, hogy az itt élők száma a 12. század végére – a történeti kutatások szerint – valószínűleg már elérte az 1,8–2,2 milliót.² Azt, hogy ebben, illetve a korábbi népességszámban mi-

² A magyarrá válás folyamatának érzékeltetésére számos, a magyar történelemben jelentős szerepet játszó családot említhetünk. A példaként a gutkeled (német) nemzetségből való Báthori családot említjük. A család „magyar” történelme még az Árpád-korra nyúlik vissza. A közelebbi időből pedig Ganz Ábrahámról (1814–1867), a svájci származású jeles „magyarrá” hivatkozunk.

lyen súllyal játszott szerepet a pozitív vándorlási egyenleg nem tudjuk. Az azonban biztos, hogy a magyar népességfejlődésben a vándorlási nyereség szerepe nemcsak ekkor, hanem a következő századokban is nyomon követhető. Megállapítható, hogy a népesség számának alakulásában a pozitív vándorlási egyenleg szerepe, különösen a *népesedési katasztrófákat* követően meghatározó jelentőségű volt.³

A honfoglaláskor a magyarok többsége, mint ahogyan már korábban megjegyeztük, a Kárpát-medence központi területét foglalta el. A későbbi századok népességfejlődése pedig a magyar nemzetiségűek számát növelve a központi területen kialakult meghatározó szerepét még egyértelműbbé tette. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszott az, hogy a magyarok számát – a természetes szaporodás mellett – a központi területeken élő nem magyar ajkú népesség, illetve az ország perifériáiról a központi területekre vándorlók (szintén nem magyar ajkú népesség) és a nemzetközi vándormozgalom keretében döntően e területekre érkező külföldiek egy részének, illetve utódaiknak asszimilálódása, elmagyarosodása is növelte. A rendelkezésünkre álló adatok ugyanis azt bizonyítják, hogy századokon át a birodalom perifériáiról a nem magyar nemzetiségűek közül a Magyar Királyság központi területeire folyamatosan jóval többen vándoroltak, mint a központi területeken élő magyar nemzetiségűek az ezen kívüli területekre, országrészekre. E folyamattal szoros összefüggésben az ország közepének sajátos helyzete abban is megnyilvánult, hogy a magyarul beszélők aránya is ezen a területen volt a legnagyobb. De ez érthető is, hiszen a döntően magyarok által lakott területen az integrálódás és az asszimilálódás folyamata sokkal „egyszerűbben” és gyorsabban zajlott, mint a Felvidéken vagy Királyhágón túli részekben, ahol számos területen a magyarok aránya igen alacsony volt. E két, évszázadokon át egymásra ható, egymásba kapcsolódó folyamatnak – a birodalom perifériáiról a központ felé irányuló belső vándorlásnak, illetve a más országokból ugyanezre a területre vándorlók népesedési hatásának – eredményeképpen a természetes szaporodás mértéke a Magyar Királyság központi területein volt a legnagyobb. Ezt az 1870-es évektől a tízévenként megismételt népszámlálások adatai egyértelműen dokumentálják. A fentiek mellett a köz-

³ A tatárjárás, az azt követő újabb háborúk, a visszatelepült kunok lázadásai, járványok, éhínségek és végül az 1285-ben bekövetkezett második tatárjárás együttesen vezettek az *első népességi katasztrófa*hoz. A népesség pótlására ekkor német, francia, vallon, olasz és egyéb telepesekeket hívtak az országba. A veszteség mértékét tükrözi, hogy több mint száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ország lakosainak száma ismét elérje a két milliót.

A népesség száma a 16. század elejére 3,5–4 millióra növekedett, melynek a becslések szerint kb. 80 százaléka volt magyar anyanyelvű. A következő két évszázad viszont a török hódoltság időszaka, melynek következtében a népesség száma a 18. század elejére a 16. század elejének szintjére süllyedt. A népesség összetétele, mivel az össznépességen belül a magyar anyanyelvűek aránya 35–45 százalékra esett, radikálisan átalakult. Ez volt a *második népességi katasztrófa*, amely az elsőhöz hasonlóan nemcsak ismét századokra visszavetette a népesség fejlődését, hanem a lakosság szerkezetét, összetételét is újból átalakította.

ponti területek országos átlagnál jelentősebb népességgyarapodásához még az is hozzájárult, hogy az 1880-as éveket követő kivándorlási hullámból származó népességveszteség a központi részeket a magyarok alacsonyabb kivándorlási aktivitása miatt kevésbé érintette.

A fentiek ismeretében úgy véljük, nem tűnik túlzónak az a kiinduló állítás, hogy a magyar népességfejlődésben a migráció – a Kárpát-medencébe történt érkezését megelőzően, de azt követően is – igen fontos szerepet játszott. Szerepét még az is növelte, hogy az 1880 és 1914 közötti egyáltalán nem jelentéktelen magyarországi kivándorlást a fentiekben vázolt migráció által is támogatott dinamikus népességfejlődés ellensúlyozni tudta.

Az I. világháború következményei, a Magyar Királyság addigi államkeretének felszámolása azonban az addigi folyamatok folytatódását lehetetlenné tették. Ha nem is meghatározó jelleggel, de ebben szerepet játszott az is, hogy az I. világháború kitörésével a legújabb kori nemzetközi vándormozgalom történetének első korszakasa lezárult.⁴ Mindezek következtében a Magyarországról az Amerikai Egyesült Államokba irányuló kivándorlás megakadt.⁵ Ez a helyzet 1927-ben, azt követően, hogy az amerikai kongresszus 150 ezer főben állapította meg az európai bevándorlók számát némileg módosult. A Quota of National Origin értelmében ugyanis a magyar bevándorlói keret majdnem a duplájára nőtt. S így a II. világháború kitöréséig évente a kivándoroló magyar állampolgárok száma 799 és 1655 fő között mozgott, akiknek döntő többsége, mint az I. világháborút megelőzően, ebben az időszakban is az Amerikai Egyesült Államokba távozott.

A hazai népesedési (és egyéb) folyamatok szempontjából azonban nem ez, hanem az I. világháborút lezáró békedöntések voltak a meghatározók. 1910-es adatokhoz viszonyítva az 1920-ban megtartott népszámlálás adatai már egy teljesen más népességű ország demográfiai viszonyait tükrözik, mivel az I. világháborút lezáró nagyhatalmi döntések radikálisan módosították Magyarország területét és népességének számát.⁶ Annak következtében pedig, hogy a Magyarországnak meghagyott terület lényegében megegyezett a Magyar Királyság központi területével, s mivel a korábbi népességfejlődés eredményeként ezen a területen döntően csak magyar nemzetiségűek éltek az ország soknemzetiségű jellege megszűnt. A

⁴ Az Amerikai Egyesült Államok 1917-ben a bevándorlást szigorúan korlátozta. Ez az állapot a háború befejezését követően sem változott, 1924-től, az Immigration Restriction Act elfogadásától pedig, az Egyesült Államokba a tömeges bevándorlás lehetetlenné vált.

⁵ 1921-ben mindösszesen 5747 magyar állampolgár kapott bevándorlási engedélyt az USA-ba. A következő években a magyar kvóta még ennél is kevesebb lett. 1924-ben például csupán 473 volt. (1905-ben még közel 180 ezren szálltak partra az amerikai kikötőkben!) 1920 és 1940 között az országból elvándorlók száma összesen nem érte el ötvenezret.

⁶ A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország területe 71,4 százalékkal (325 411 km²-ről 93 073 km²-re), lakosainak száma pedig 65,6 százalékkal (18 264 533 főről 7 986 879 főre) csökkent.

változás egyben azt is jelentette, hogy a magyar népességfejlődés addigi „pótlólagos” tartalékai elapadtak, megszűntek.

A népesség számának és lakóterületének olyan mértékű, radikális és előzmény nélküli csökkenése, mint amilyen az I. világháborút követően igen rövid idő alatt bekövetkezett, önmagában kétségessé teszi, hogy a korábban szervesen alakuló népesedési folyamatok az új viszonyok között fennmaradhatnak-e. A népességfejlődés szempontjából ugyanis a *trianoni döntés*, melyet az I. világháború ember- és egyéb veszteségei még súlyosbítottak, a *hazai népességfejlődés harmadik s az új feltételek között már korrigálhatatlan népességi katasztrófája* volt. Az 1920 utáni demográfiai helyzet ugyanis nem egyszerűen nem tükrözi a megelőző időszakét, hanem azok a folyamatok is megszakadtak, amelyek a Magyarországnak meghagyott területeken bekövetkezett népességfejlődést a korábbi évszázadok során fenntartották, kondicionálták. Ez egyben azt is jelentette, hogy a bekövetkezett változás a vándormozgalom addigi meghatározottságát is radikálisan, gyökeresen átalakította.

A nagyhatalmi döntések következtében az I. világháború végétől a nemzetközi vándormozgalom sajátos formája vált meghatározóvá a Duna-medencében. Ennek alapvető jellemzője, hogy milliók szándékuk és akaratuk ellenére nem is egy alkalommal anélkül lettek részesei a nemzetközi vándormozgalomnak s váltak egy másik, számukra idegen állam állampolgárává, hogy lakóhelyüket elhagyták volna vagy, hogy állampolgárságuk megváltoztatását kérték, igényelték volna. Természetesen jogos kérdés, hogy miféle migráció az, amikor nem az egyének, hanem az egyének akaratától függetlenül a győztesek döntésének alárendelten a határok „migrálnak”? Nevezhetjük-e migránsnak azt a személyt, aki országa és állampolgársága „átnevezése” mellett saját szülőföldjén, falujában él, ott, ahol felmenői is éltek? Nehezen. Ennek ellenére ez a mozgás, vándorlás nélküli „migráció” megfelelő, vagy elégséges alapot teremtett ahhoz, hogy a következő fázisban az egyén addigi virtuális migrációja valódivá váljon. A nagyhatalmak ugyanis az I. világháborút lezáró területi átrendezésekor az etnikai elvet figyelmen kívül hagyták, melynek következtében az új államalakulatok olyan területeket is megkaptak, melyeken döntő többségben magyar nemzetiségűek éltek.⁷ Annak érzékeltetésére, hogy ez a virtuális migráció következményeiben milyen volumenű volt megemlíthetjük, hogy e sajátos „migráció” az I. világháborút követően 10,6 millió magyart, 1938 és 1945 között pedig több mint öt-öt millió személyt érintett, akik előbb magyar állampolgárként csehszlovák, román stb. állampolgárok lettek, hogy a következő időpontban lényegében ennek fordítottja következzen.

⁷ Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a magyar nemzetiségűek közül 1 704 851 fő Romániában, 1 084 343 fő Csehszlovákiában, 563 597 fő Jugoszláviában, 24 807 fő pedig Ausztriában maradt. A trianoni békeszerződéssel tehát a soknemzetiségű Magyar Királyság helyett három soknemzetiségű országot – Csehszlovákiát, Romániát és a Szerb-Horvát-Szlóven Királyságot hoztak létre.

Az I. világháborút követő rendben tehát a magyar nemzetiségűek egyharmada kívül rekedt az újrarájzolt magyar határokon. S ez az alaphelyzet határozza meg a hazánkba irányuló nemzetközi vándormozgalom második szakaszát. Annak hatására pedig, hogy a magyar etnikumúak új államhatárok közé szorítása együtt járt az új államalakulatok magyarellenes politikájával, százezrek szülőföldjük elhagyására kényszerültek (Tóth 1996). Mindezek eredményeképpen az I. világháborút követő határmegvonás szükségszerűen jelentős mértékű kényszmigrációhoz is vezetett. A környező országokból Magyarországra menekülők, illetve a világ más országaiba kivándorolt magyar nemzetiségűek pontos számát nem ismerjük. A kikényszerített migráció volumenét azonban jól érzékelteti az a tény, hogy 1919 és 1924 között például csak a Romániához csatolt területről kb. kétszázezren, az ezt követő tíz évben pedig további százharmincezen érkeztek Magyarországra.

Az I. világháborút lezáró migrációs szakasz első fázisát tehát a virtuális és a kényszmigráció együtt, egymást kiegészítve, felerősítve jellemezte. Annak következtében azonban, hogy a megváltozott helyzetben a szomszédos országokhoz csatolt, az egykori „széleken” élő nem magyar ajkúak vándorlása az új határok közé került Magyarország irányában megszűnt, s helyüket, a korábbi évszázadok folyamataival ellentétben, az itt élő magyarok Magyarországra vándorlása vette át a nem magyar nemzetiségűek magyar népességfejlődésben játszott addigi „kiegészítő”, „utánpótlást” biztosító szerepe megszűnt. Ez még azzal egészült ki, hogy az I. és a II. világháborút követően a Magyar Királyság központi területein élő nem magyar nemzetiségűek egy része különböző módon és formában a volt Csehszlovákiába, Romániába, illetve a volt Jugoszláviába távozott. A hazánkat érintő nemzetközi vándorlás második szakaszának jellemző meghatározottsága tehát az, hogy a virtuális migráció által teremtett alapon – a többséget reprezentáló hatalom nyomása elől – a szülőföldjükön maradt magyar nemzetiségűek egy része Magyarországra vándorol.

Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy lényegében már csak a szomszédos országokhoz került magyar területekről a magyar etnikumú népességnek a Magyarországra a huzamosabb ideig tartó Magyarországon való tartózkodás igényével (letelepedési szándékkal) történő (kikényszerített) vándorlása figyelhető meg.

Ez a helyzet 1949–1990 között annyiban változott, hogy a bolsevik-típusú hatalmi, politikai rendszer a természetes módon megnyilvánuló nemzetközi vándormozgalmat lehetetlenné tette. Ennek ellenére a nem nagy számú görög, chilei, palesztin befogadottak mellett a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai közül a négy évtized alatt közel 200 ezren telepedtek át Magyarországra.

A migráció keretét meghatározó politikai háttér s annak alárendelt törvényi szabályozás a rendszerváltoztatással összhangban gyökeresen átalakult. A megváltozott feltételek között még egyértelműbbé vált, hogy a letelepedési

céllal Magyarországra érkező migránsok döntő többsége a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai, azaz a bevándorlók többsége a volt magyar állampolgárok, vagy azok leszármazottjai közül rekrutálódnak. Tehát a negyedik alszakasz tartalmi meghatározottsága azonos az előzőekével, s ennek megfelelően Magyarország továbbra is mindenekelőtt a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek számára jelent vonzerőt. E mozgás eredményeképpen egyrészt a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségűek aránya fokozatosan csökken, másrészt pedig az egykori perifériákon élő magyarok és leszármazottaik mai Magyarország területére történő, 1920-ban megkezdődött koncentrációja a korábbi évtizedekhez viszonyítva még egyértelműbb lett. Ennek a folyamatnak pedig, ha nem is napjainkban, de a következő évtizedek fejleményei következtében az lesz az eredménye, hogy a magyar nemzetiségűek száma mindenekelőtt Kárpátalján és a Vajdaságban, de Romániában is jelentősen le fog csökkenni.

A hazánkat érintő nemzetközi vándormozgalom fejlődéstörténetének 1920 óta tartó második szakaszában a vándorlás, alszakaszonként eltérő intenzitással, de továbbra is fontos szerepet játszott a hazai népességfejlődésben. Ebben a szakaszban azonban meghatározó tendenciaként a magyar nemzetiségűek Magyarországra történő koncentrációja érvényesül. A migrációs nyereség növeli ugyan a hazai lakosság összlétszámát, de az átvándorlás egyes, korábban magyarok által lakott területek elnéptelítésével szűkíti a magyarok által lakott összterületet, és így idővel a ma még magyarok által sűrűn lakott, Magyarországon kívüli területekből is szórványterületek válhatnak. Mindez pedig azt eredményezi, hogy a hazai népességfejlődés, amennyiben a továbbiakban is az 1981-ben megkezdett úton halad, nemcsak „felemészti” belső tartalékait, hanem perspektivikusan „kiüríti” a szomszédos országok ma még magyarok által lakott területeit is.

IRODALOM

- Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet I. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935., 90–181.
- Hablicsek László–Tóth Pál Péter*: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében, 1999–2050. Demográfia, 2000/1., 11–46.
- Pál Péter Tóth*: Hungarians in the Successor States: from World War I to World War II. Nationalities Papers, Vol. 24, No. 3, 1996. 425–435.
- Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

INTERNATIONAL MIGRATION – HUNGARIAN PECULIARITIES

TÍZ TÉTEL A MIGRÁCIÓS POLITIKA ELLENTMONDÁSOSságÁRÓL¹

TÓTH JUDIT

A Központi Statisztikai Hivatal, valamint Népeségtudományi Kutatóintézet által szervezett konferencián tíz olyan – úgy gondolom, vitára indító és ingerlő – állítást fogalmazok meg, amelyeket éppen öt évvel ezelőtt vetettem papírra. Akkor és azóta is elmaradt valahogy a közzététel, így nem vádolhatnak azzal, hogy „használt” anyagot hoztam. Az írásban egyetlen sort sem változtattam meg. Igen fontosnak és egyben a migrációs politikát illetően szélmalomharcnak látom, hogy szinte minden kijelentésem igaz ma is. Azaz nem haladtunk előre, legfeljebb az Európai Unióhoz való csatlakozás miatt magunkra kényszerített jogharmonizációs intézkedések és néhány rendészeti intézmény fejlesztése (és a hatóságok nevének megváltoztatása) terén (a Menekültügyi és Migrációs Hivatalból mára Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal lett). Ezért nem is kívánhatok mást, mint azt, hogy öt év múlva, ha értékeljük a migrációs politikát, egyetlen tézisem se legyen igaz!

Írásomban röviden bemutatom, milyen ellenmondások feszítik évtizedünkben a magyarországi migrációs politikát, különösen a befogadási rendszert. Már a cím is ellentmondás – hiszen nincs is migrációs politikánk. Illetve vannak nyíltan ki nem mondott, de követett elvek, amelyeket a hatósági intézkedésekből, a kormányzati nyilatkozatokból és a jogszabályok fordulataiból lehet kikövetkeztetni. Ezekből készül a politika mozaikja, de a darabkák nem illeszthetők össze hézagmentesen, torz vagy hiányos a mintázat. Posztmodern, fraktál hasonlattal élve a darabkák, miként a brokkoli kis és még kisebb részecskéi, felépítésükben pontosan megjelenítik a migrációs politika, azaz a zöldségnövény egészének szerkezetét.

¹ Az NKI fennállásának 40. évfordulója alkalmából rendezett szemináriumon, Budapesten, 2003 októberében elhangzott előadás. A Demográfia folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

A témával kapcsolatban lásd még:

Javaslat Magyarország migrációs politikájának kialakításához. Adalékok, érvek, ellenérvek. In: Átmenetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport Évkönyve, 1999. 9-42. Szerk.: Sik Endre és Tóth Judit

Tóth Pál Péter: Előzetes gondolatok egy hosszú távú migrációs-politikai stratégia kialakításához. In: Népesedéspolitika Magyarországon. Szerk: Sallai Éva. Kőlcsey füzetek, 2003, 155-173.

Pál Péter Tóth: Contributions to the Forming Hungarian Political Strategy Concerning the Emigrants. Minorities Research, Budapest, 2000. No. 2. 112–124.

1. 1990, az első demokratikus választások óta a politikai elit érdektelen a nemzetközi migráció egész jelenségét és annak Magyarországra gyakorolt hatásait illetően. Egyetlen politikai párt, kormányülés vagy jelentős közéleti fórum sem foglalkozott a migrációs politikával. A befogadási rendszer kialakításáért a sajtó éppúgy nem emelt szót, mint ahogy utcai demonstrációt sem rendeztek a parlament vagy a Menekültügyi és Migrációs Hivatal előtt, áttekinthető beilleszkedési politikát követelve a menekültek, bevándorlók és a befogadó közösség érdekében. Bár néhány társadalmi szervezet és tudományos konferencia sürgette, hogy a vándorlás fontos ügyeit érintő szabályozást előzze meg társadalmi vita, készüljön legalább középtávú befogadási politika a társadalmi konfliktusok megelőzése és a migrációból származó előnyök erősítése érdekében, e halk hangok nem jutottak el az illetékes fülekhez. Ugyanakkor 1988–98 között három nagyobb migrációs hullám érintette az országot. Az elmúlt tíz évben játszódtott le a kelet-németek emigrációja, az etnikai diszkrimináció, a politikai elnyomás romániai áldozatainak menekülése és a délszláv háború elüldözött csoportjainak migrációja. E legalább háromszázezer migráns megjelenése és hosszabb-rövidebb idejű magyarországi tartózkodása nem volt elég ok a hiányolt befogadási és beilleszkedési rendszer átfogó kimunkálására. Múló, a gazdasági-társadalmi átalakulással járó jelenségnek gondolták(ják) a menekülést, az immigrációt, miként az informális gazdaságot vagy a szervezett bűnözést is, amely „megfelelő kormányzati intézkedésekkel” megszüntethető, de legalábbis visszaszorítható, holott történetileg mindig létező társadalmi mozgásformáról van szó. Persze a történelmi példák azonnal felidéződnek, ha a magyarok meneküléséről és vándorlásáról beszélünk.
2. Állítólag egyszer volt egy liberális, emberi jogoktól vezérelt, a külföldieket vendégnek és nem potenciális bűnözőnek tekintő migrációs politikánk, amelyet azonban senki nem vállalt magára, azt minden politikai kurzus megtagadta 1988 óta. Kellett pedig lennie, különben hogyan tudná mindegyik kormány, most éppen 1990 óta a harmadik is egyre szigorítani a migránsok befogadását, módosítani a migrációt szabályozó törvényeket, tovább bővítve a rendőrség, a határőrség és a menekültügyi szerv hatáskörét a külföldiek jogainak megkurtításával? Az idegenrendészeti, az állampolgársági, a határőrizetről vagy a menedékjogról szóló törvények vitájában egyszerre hivatkoztak a jogvédelmet segítő nemzetközi egyezményekre és a fejlett migrációs cél-országok befogadást nehezítő szabályozására. Tehát a magyar politika eredetileg nagyvonalú, s ehhez jól illeszkednének a jogvédelmi szabályok, de más külső kényszerek hatására például nem nyújtunk ma már menedéket a nem közvetlenül az üldözés országából érkező menekülteknek, így küzdve az illegális be- és továbbvándorlás ellen. Ha külső kényszerként az or-

szágot érintő migráció nem volt elegendő „inger” a kormánynak, hogy kialakítsa a befogadási elveket, vajon miért hatott rá olyan elemi erővel a vándorokat elhárító és szelektív nyugati modell? További rejtély, miért csak a védekezési mechanizmust vesszük át tőlük olyan gyorsan, míg a valódi jogvédelmet és a szelektivitást figyelmen kívül hagyjuk, ellenérveket sem keresve. A hazai közvélemény éppúgy tájékozatlan, mint az elit abban, hogy különbséget lehetne és kellene tenni a humanitárius befogadás (menekültek) és az ország szempontjából haszonelvű (a vándort annak tudásáért, tőkéjéért, életkoráért, más pozitív jellemzőjéért szívesen látó) befogadás, valamint az országra veszélyes (bűnöző, terrorista, kábítószer áruzó, prostituált stb.) migránsok között. Ez a beilleszkedést is meghatározó különbségtétel egyetlen politikamorzsában, jogszabályban, hatósági döntésben sem fedezhető fel, eltérően a sokat hivatkozott nyugati modelltől. Igaz, ehhez konszolidáltabb gazdasági-társadalmi körülmények kellene, mert közmegegyezésre lenne szükség a vándorok közötti válogatáshoz és a kiválasztottak támogatásához. Nyilván ezért hiányzik a befogadott vándorok társadalmi, kulturális, gazdasági beilleszkedését biztosító elv- és intézményrendszer is. Pedig azon a sokat emlegetett nyugaton éppen arra jöttek rá, hogy ez a legfőbb biztosítéka az idegengyűlölet, a rasszizmus megelőzésének.

3. Kormányprogramok és kormányzati struktúrák váltották egymást, még sincs gazdája a migráció átfogó tárgykörének. Bár több miniszter feladat- és hatáskörében bukkan fel egy-egy migrációt érintő ügy (például külföldiek egészségügyi szűrése, oktatása, bevándorlók szociális támogatása), az nem átgondolt munkamegosztáson, hanem szubjektív, ellenmondásos és ideiglenes döntéseken alapszik. (Ezért is fordulhat elő az előbbi példánál maradva, hogy a bevándorolt ugyan kérhet szociális támogatást az ellátásról szóló törvény alapján, ám ezzel a rendészeti szabályozás alapján maga bizonyítja be, hogy megélhetése Magyarországon nem biztosított, így nem is maradhat itt.) A nemzetközi népmozgás értelmezését döntően a külföldiek jogellenes magatartására egyszerűsíti le a mai kormányprogram. Így a belügyminiszter hiába felelős a rendőrség, a határőrség működéséért, az állampolgársági ügyekért, az önkormányzatok és a megyei közigazgatási hivatalok működésével kapcsolatos ügyekért, e széles hatáskör nem biztosít egységes jogértelmezést és összehangolt befogadási gyakorlatot. Hiába tartozik a Menekültügyi és Migrációs Hivatal is a belügyi irányítás körébe, ha a szervezet státútuma szerint csak menekültek kérelméről, egyes okmányáról, ideiglenes tábori ellátásáról, a hazatérés szervezéséről, mára pedig még a bevándorlási kérelmek fellebbezéséről dönthet. Ezek a részfeladatok sajnos nem illeszkednek semmilyen egészhez, hosszú távú társadalmi, gazdasági, kulturális, demográfiai és másféle célok megva-

lósításához, legfeljebb a rendszet pillanatnyi cselekvést kívánó világhoz.

4. A kormányzat nem ismerte fel, hogy az uniós csatlakozási folyamatban a migrációs politika stratégiai ügy, nem pedig a „közösségi jogi vívmányok” (acquis communautaire) elemeinek formális, lassú átvételét jelenti. Hiába állítottak fel szakmai, miniszteriális munkacsoportot a bel- és igazságügyi acquis és a Schengeni Egyezmények alkalmazásával összefüggő normák átvételének előkészítésére, ha a személyek mozgására, az emberi jogokra vonatkozó alapkövetelmények intézményi biztosítékainak kiépítése késik. Másként fogalmazva, a csatlakozáshoz először jól működő jogállam, alkotmányos, nemzetközi emberi jogi dokumentumokban vállalt kötelezettségeket érvényesítő rendszer szükséges, s ahhoz kell a másodlagos közösségi jogot hozzáilleszteni, nem pedig fordítva. Az Unió persze ezt csatlakozási előfeltételnek nevezi – a tagállamok polgárai közösségi jogban biztosított jogainak gyakorlása (utazás, letelepedés, munkavállalás, vállalkozás szabadsága) érdekében. A többi embert külföldinek tekint, és csak szelektív befogadásukat teszi lehetővé. A centrum perifériájává váló határ-államként e „válogatásból” ránk igen sok hárul majd, s ennek pontos teljesítése miatt izgul az Unió. Mindez elválaszthatatlan attól, hogy cél vagy eszköz Magyarország számára az EU csatlakozás. A gazdasági-társadalmi modernizáció eszköze vagy öncél a tagság? Nincs erről társadalmi vita, és a pártok tabuként kezelik a tagsággal kapcsolatos konszenzust. Az új kormány anynyiban hozott változást, hogy a hazai érdekek védelmében határozottabb fellépést ígér a tárgyalások során. Ám a csatlakozási előkészületek a közösségi bürokrácia reszort-területei szerint folynak, nem pedig a vélt vagy valós modernizációs szempontok és konfliktus-területek szerint. Ha pedig az itteni közéletben valaki stratégiai ügyként emlegeti a nemzetközi népmozgás átgondolását, azt csakis a csatlakozás áráként fogalmazza meg. A kormányzat inkább a hallgatást választja, hiszen nem tud pozitív társadalmi, kulturális hatásokat tulajdonítani, tervezni a Közösségen belüli és kívüli vándorok megjelenésének. Így legalább ritkábban kell szólni a migráció okozta kedvezőtlen következményekről, amik erősíthetik a csatlakozással kapcsolatos ellenkezést a közvéleményben.
5. A rendszerváltás óta nincs vita a parlamenti pártok és a kormány között a külpolitika hármas prioritásáról. Eszerint egyszerre fontos célkitűzés a jószomszédi kapcsolatok kialakítása és fenntartása, a határon túli magyarokért viselt felelősség, a sorsuk jobbításáért munkálkodás, valamint Magyarország euroatlanti integrációja. A prioritás eleve „a” legfontosabb célt jelenti. Hogyan lehet belőle három? Ezt az ellenmondást csak akkor lehetne tisztességesen feloldani, ha a kormányzat megnevezné a

három külpolitikai cél valódi sorrendjét, azaz az első megvalósítása után, annak akár a rovására kell hozzákezdeni a másodikhoz, majd a harmadikhoz. A politikai értékvilág alapján azonban kellemetlen szint vallani, ezért sok a mellébeszélés a valódi elsőbbségről és annak áráról. Például az uniós tagsággal járó közösségi jog átvétele megnehezíti a nem-tagállamok polgárainak magyarországi beutazását, közöttük a nagy számú határon túli magyarokét. Az előző kormány ötlete erre a vízumszabályok „felpuhítása” lett volna (adjunk ki a magyar nemzetiségűeknek többszöri beutazási engedélyt, kössünk a határ menti területeken lakóknak egyszerűsített beutazást nyújtó egyezményt stb.). A legutóbb pedig a Magyarok Világszövetsége állt elő azzal, hogy adjunk magyar – és ezzel uniós – állampolgárságot a határon túli magyaroknak, ezzel hátrítva el az utazási, munkavállalási és tartózkodási akadályokat. Ötlet még biztosan lenne, de olyan megoldást kellene találni, amely nem ütközik a diszkrimináció tilalmába (a nem magyar nemzetiségűekkel szemben), biztos támpontot ad a jogalkalmazónak abban, ki a magyar, nem rombolja a szomszédsági kapcsolatokat és a társadalmi szolidaritást. Illúzió a három prioritásnak egyaránt eleget tevő megoldást várni.

6. Földrajzi fekvésünk, a konfliktusövezetekhez való közelségünk és viszonylag fejletlen szűrési rendszerünk miatt az évtized elejétől kezdve tranzit-országgént szolgáltunk a nemzetközi vándorok szinte minden csoportja számára. Csak a magyarnak maradni akaró határon túliaknak voltunk kivételesen végállomás. A hatvannál is több országra kiterjedő vízummentes be- és kiutazási lehetőség, a száz határátkelőhely és az utazás szabadságának ízére rákapottak növekvő száma társult a külföldiek szűrését biztosító személyi és tárgyi feltételek (vízumkiadók, határellenőrzés) szegényességével. Ha az Unió tagjává válunk, úgy nem az osztrák-magyar határon lesz a vasfüggöny, hanem az összes többi határszakaszon, kivéve még a szlovén határt. Egyszerre kell megbirkóznunk a migrációs cél-országgá válás szerepével, a külföldiek szűrésével, a közösségi jog szerinti és a saját szuverenitásunk szerinti szelektálásával. Mindegyikhez jelentős fejlesztés, beruházás kell. Ausztria igen várja a szerepváltást, szívesen adja át nekünk ezt a terhet. A kormányzat reményei szerint mindehhez az Unió támogatást nyújt. Ám a szükséges habitusbeli szigort, az idegenek és a külföldiek közötti különbségtételt hogyan lehet majd úgy bevezetni, hogy az ne növelje az előítéleteket vagy vezessen gyűlölködő vitákhoz a költségvetési forrásokért vívott harcban? Hogyan lehet úgy formálni rövid időn belül a lakosság érzékenységét, hogy elfogadja mindazokat, bőrszínüktől, kulturális másságuktól függetlenül, akiket a közösségi jog kedvezményez (bármely EU tagállam állampolgára, azok családtagja, a Közösséggel társulási szerződést kötött országok munkavállalója, annak családtagja,

a befogadott menekültek és családtagjaik), míg szigorúan elzárkózik azonos élethelyzetű, bőrszínű vándoroktól? Tudunk-e érzéketlenek maradni azokkal a vándorokkal szemben, akik nem bűnözők, csak egyszerűen nem mernek hazatérni a nyomorba, ahol persze mindig van bizonyíték az emberi jogok durva megsértésére is. Különös ellentmondás, miért kívánatosabb a „nemkívánatos külföldiek” között a magyar nemzetiségű egy-egy kormány számára. Ugyancsak érthetetlen, miért nem a „nemkívánatos” vándorok belépésének megakadályozására fordítunk pénzt, ha az a költség jóval kisebb, mint az országon belüli szűrés, razziázás, „demonstratív rendőri jelenlét”, kiutasítás és kitoloncolás, elszállásolás költsége? Amit az egyiknél megtakarítunk, azt többszörösen kell megfizetnünk a másikonál.

7. Egymásnak ellentmondó becslések, felmérések láttak napvilágot a lakosság külföldi munkavállalási, tanulási, benősülési és általában elvándorlási potenciáljáról. Az aktív népesség vándorlási kedvét a legnagyobbra a németek és az osztrákok becsülik, figyelemmel a munkanélküliség, a jövedelemkülönbség és a földrajzi közelség mértékére. A hazai kutatók és a munkaügyi kormányzat vezetői azonban a nyugati határ menti területen élő, jó munkaerő-piaci pozíciókkal, nyelvtudással, nyugati munkatapasztalattal rendelkezők alacsony számára hivatkozva jóval alacsonyabb vándorlási valószínűsége esküsznek. Ha nekik van igazuk, akkor gyakorlati szempontból nem érthető, miért kéri ki magának a mindenkori kormányzat, hogy az ország uniós taggá válásakor átmenetileg korlátozzák a magyarországi munkaerő többi tagállamba való szabad kiáramlását. Igaz, ez másodrendű taggá süllyesztene minket, de ha kvótákkal elérnénk a potenciálba tartozók uniós munkavállalását, vagy cserébe más fontos érdekünket figyelembe veszik, miért ne lehetne ez a tárgyalási alku része? Félő, hogy ha mereven elzárkózunk az efféle megoldástól, továbbra is feltételezzük a nagymérvű migrációs potenciáltólunk, lassítva a csatlakozást.
8. Miközben követeljük a kiáramló magyar munkaerőnek a teljes tagsággal járó jogállást, szabadságot, a hazai munkaerőpiac erőteljes védelme látszólag töretlen. Látszólag, mert a mai szabályozás különösebb logika és stratégia nélkül nyújt ötletszerű kivételeket a külföldiekre vonatkozó munkavállalási engedély egésze vagy annak egyes feltételei alól. Így ma sem tudjuk, kik, honnan és mely területeken vesznek részt a hazai munka világában. Persze ezen a tagságra készülve változtatunk, de nehéz lesz felváltani az eddigi általános „védelmi reflexet” a sokféle jogállású, állampolgárságú, tudású vándormunkaerő megkülönböztetésével, az egyik csoportnak teljes liberalizmust, míg a többieknek a „kívül tágasabb” jelszót hangoztatva. Ennél is nehezebb kérdés, hogy lehet majd egyik kategóriából a másikba átkerülni, mert ma a külföldi (mun-

kavállaló) élete végéig sem kap alanyi jogon stabilabb státuszt, bármennyi adót is fizetett vagy tudást adott át. Így fordult elő, hogy a negyven éve Magyarországra férjhez ment orosz (szovjet) asszony évente hosszabbította a tartózkodási engedélyét, mert senki sem világo-sította fel a hivatalban a huzamos tartózkodás vagy a bevándorlás feltét-eleiről.

9. Egyszerre folyik a jogi szabályozás átalakítása és a jogalkalmazók felké-szítése a közösségi normák átvételére. Ugyanakkor sok szakember hagyta el a közigazgatást, mert a képzés, brüsszeli, strassbourgi gyakornokosko-dás után nincs pénz megtartásukra. A köztisztviselői és igazságszolgálatá-si beosztás, rang és megbecsülés, és ezzel a fizetés ma egyáltalán nem függ az emberi jogok, a közösségi vagy éppen az OECD szabályok ismeretétől, és mert főként a fiatalabb munkatársak szerezték meg ezt a tudást, az elmaradt generációváltás miatt vezetővé sem válnak. Így végképp le-maradnak a piaci munkahelyeken dolgozó kortársaik átlagos jövedelmétől. Persze lehet őket biztatni, hogy a most még fordítást, háttéranyagot gyártó fiatal jogászok, közgazdászok részt vehetnek a csatlakozási tárgyalások előkészítésében, a jogalkotásban, de lesz-e türelmük addig várni? Hiszen a harmincas éveiben járó miniszterelnök karrierje kivételes maradt, ami ugyebár erősíti a fő szabályt.
10. Végül hadd emlékeztessenek arra, hogy a helyi közösségek és intézmé-nyek, azaz a lakótársak, a kollégák, az utcai szomszédok, az önkor-mányszatok, a választópolgárok, az iskolai osztályok és tanáraik, az óvodák, a kórházak, a templomi gyülekezetek felkészületlenek a szemé-lyek szabad mozgásával járó nyelvi, kulturális sokszínűsége, gazdasági versenyre. Az Unióban állampolgársággal rendelkezők és családtagjaik – a világ bármely táján születtek is –, ha vállalkozásuk, munkájuk vagy éppen tanulási kedvük úgy tartja, a taggá váló Magyarországra költöz-hetnek. A szurinami hollandok nem szőkék, vannak indiai származású britek és jöhet munkavállalóként ide marokkói, török vagy éppen portu-gál pincér, cipész vagy benzinkutas, családotul. Ugyan ki tudja, hogy családi pótlékot már ma is kaphat az Uniós polgár, ha itt dolgozik? A jövőben pedig szociális támogatásra, gyermekvédelemre éppúgy joga-sult lesz az itt élő uniós, miként a magyar polgár. Egyre több lesz az osztálytársak között vagy az óvodában „a” külföldi gyerek. Ugyan, mi-ért költözne kis falvakba az uniós polgár!? Pedig már formálódnak a nyugati nyugdíjasokkal benépesülő gyógyüdülők, tanyák, itt házat és jó levegőt, nyugalmat vásárló osztrákok, németek, hollandok lakta isten háta mögötti települések. Velük ki fog megbeszélni egy helyi közügyet a polgármesteri hivatalban? Ha a külföldiekkel, mint a bűnözés és a de-viancia állandó forrásával riogatják a lakosságot, a helyi közösségek sem lesznek barátságosak, segítőkészek a jövevényekkel. És akkor még

jobban elpanaszolhatjuk, hogy messzi idegenben milyen ridegen bántak velünk, pedig mi vendégszeretetünkről is híresek vagyunk, voltunk...

Ami az utóbbi időben történt változásokat illeti, az EUROSTAT legfrissebb elemzése szerint (Brux-info, 2004. január 15.) Nyugat-Európában a vándorlási többlet és a születések számának emelkedése egyértelműen a bevándorlóknak köszönhető. Noha a termékenység egészében véve nem változik, a születő és iskolába kerülő gyermekek egyre nagyobb arányban, egyes településeken háromnegyed részben a migráns családokból kerülnek ki. Az európai migrációs nyomás tehát javítja - időlegesen - a demográfiai egyenleget.

Magyarországon az elmenők számát most sem ismerjük, és hiába módosítják a népesség (és lakcím) nyilvántartási törvényt (Nytv.), ezt a jövőben még kevésbé lehet kideríteni másként, mint célzott kutatásokkal. A népszámlálás legfeljebb orientál, hányan hiányoznak, és a bevallott alulszámlálás miatt fontos részletek maradnak homályban. Ami pedig az ide érkezőket illeti, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal legújabb adatai szerint egyre több külföldi érkezett 2003-ban Magyarországra. Növekszik az adatsorok szerint a 90 napnál hosszabb tartózkodásra, a letelepedésre és a honosításra vonatkozó kérelmek száma 2002-höz képest, 70-200 százalékkal az előző évhez képest. Persze még a sajtótájékoztatóról kiadott közleményben (MTI, 2004.jan.16.) is összekeverik a kérelmezők és az engedélyt valóban megszerzők számát, azaz a hivatal szerinti emelkedés mértékét nehéz az olvasónak kiszámítania. Valószínűleg az időközben bevezetett jogszabály-módosítások (Idtv.), az EU csatlakozást követő beutazási szigorításoktól a félelem éppolyan magyarázatul szolgál, mint az, hogy a BÁH adatai szerint is e külföldiek elsöprő többsége határon túli magyar, akik valamiért mégsem akarnak otthon maradni. A növekedés tehát nemzetpolitikai szempontból önbecsapás. Ettől függetlenül, folyik a vita: miként lehetne úgy megoldani a határon túliak ügyét, hogy ne vándoroljanak ide, miközben ez adja a vándorlási többletet.

A 2001-ben a határon túli magyarokat támogató kedvezménytörvény és a kettős állampolgárság feletti vitában mindkét oldalon azzal érveltek, hogy az ő álláspontjuk elfogadásával marad, míg a másik fél javaslatának elfogadásával elvándorol a határon túli magyar. Így telt el egy bő évtized, és két dolog biztos: a Magyarországra vándorlók számában nem okozott semmiféle jelentős változást egyetlen törvény vagy a határon túliakkal kapcsolatos politikai, retorikai fordulat, ugyanakkor 1990 óta folyamatosan növekszik a határon túliakra fordítandó költségvetési támogatások összege, azaz a rájuk fordítandó támogatás nem bizonyítja, hogy a szülőföldön maradáshoz szükséges vagy elégséges feltétel lenne.

Szabó József (*Népszabadság*, 2003 okt.30.) összegyűjtötte a rendelkezésre álló, általa is sokat kifogásolt, pontatlan rendészeti, állampolgársági és költségvetési adatokat. Ebből az derül ki, hogy szakértői becslésekkel is alátámaszthatóan, félmillió határon túli magyar hagyta el szülőföldjét, és települt át az anya-

országba vagy más államba a világon. A folyamat megállíthatatlannak tűnik. A trend annak ellenére folyamatos, hogy a rendszerváltás óta minden magyar kormány meghirdetett célja az volt, hogy elérje a határon túliak maradását és otthoni boldogulásukat. Kérdés, hogy az eszközök voltak erre alkalmatlanok vagy csak korlátozottak.

Mit mutatnak az adatok?

- A 2001-ben elfogadott kedvezménytörvény után nem állt meg az említett elvándorlási folyamat. Amíg Romániából 3224 ember adta be 1998-ban a bevándorlási kérelmét, addig 2001-ben 6093 fő, 2003-ban pedig 5200 meg is kapta. 1990 és 2000 között a legtöbben Romániából vándoroltak be Magyarországra. A bevándorlási/letelepedési engedéllyel rendelkező román állampolgárok száma 1990-ben még 15 250 fő volt, addig 1992-ben már 40 754. 2002-ben pedig 37 996 fő. A Romániából bevándorlók zöme magyar nemzetiségű. A BM adatai szerint 1993 és 2002 között 54 100 romániai útlevéllel rendelkező kapott magyar állampolgárságot (míg a hozzánk hasonló Belgiumban évente ennél többen kapnak állampolgárságot).
- A jugoszláv állampolgársággal rendelkező bevándorlók száma 1998-ben 810 volt, míg 2001-ben 1577-en adtak be kérelmet ilyen célból. A háború, a bombázások elől menekülők száma a becslések szerint 1990 óta mintegy 20 ezer magyar elvándorlását jelentette. Közülük letelepedési engedélye 2002-ben 9781 embernek volt.
- A szlovák állampolgárok közül tavaly 1828-an rendelkeztek letelepedési engedéllyel.
- Hasonlóan a szlovákiai érkezőkhöz, az ukrán útlevéllel rendelkezők száma is áttekinthetetlen 1990 óta, mert szovjet, egykori szovjet és ukrán név alatt is találni adatokat. 1998-ban 798 ukrán állampolgár nyújtott be bevándorlási kérelmet, míg 2001-ben 388 fő. Tavaly 5859 bevándorlási és letelepedési engedéllyel itt élő ukrán állampolgár szerepelt a statisztikában.
- 13 éve működik a Határon túli Magyarokkal foglalkozó hivatali szervezet, 1996-ban hívták össze először a magyar-magyar csúcst, majd 1999-ben jött létre a Magyar Állandó Értekezlet. 1990 óta minimálisan 52 milliárd forinttal támogatta a költségvetésből az állam a határon túli magyarok közösségeit, intézményeit. Ebből a 2003-as költségvetésben 11,2 milliárd forint szerepel.

A további következtetésekhez kutatásokra lenne szükség, hogy kiderüljön, vajon a materialista megközelítés követhető-e, azaz az anyagi támogatások nyújtása befolyásolja -e az otthonmaradást. Azt már tudjuk, hogy az itteni beilleszkedést, áttelepülést az állam nem segíti, így abban biztosan nem ez játszik szerepet. További kutatási kérdés, hogy a jogi feltételek ebben milyen szerepet játszanak, bár ismert, hogy a beilleszkedést, az állampolgárság megszerzését szintén nem könnyítették meg érdemben. Akkor talán át kellene gondolni, hogy a nem-materiális szférákban, a kortárs csoport húzóerejében, a hálózatokban

vagy miben rejlik a válasz, s hogy a nyugat-európai tendenciákhoz képest nálunk valójában miért van minden másként. Van abban szerepe a hiányzó migrációs politikának, hogy itt maradni, családot alapítani, családot egyesíteni, tanulni nem tudók nem is terveznek hosszabb távra? Adott tehát a következő évtizedre is a kutatási téma, főleg, ha érdemben semmi sem változik...

Tárgyszó:

Nemzetközi vándorlás

TEN STATEMENTS ON ANTINOMY OF MIGRATION POLICY

A TURIZMUS ÉS MIGRÁCIÓ NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE MAGYARORSZÁGON¹

ILLÉS SÁNDOR–MICHALKÓ GÁBOR

1. Bevezetés

A turizmus és a migráció közötti kapcsolatok tudományos igényű feltárására teszünk kísérletet ebben a dolgozatban. A két jelenség hasonlóságainak, különbségeinek és átfedéseinek elméleti elhatárolása számos nehézség elé állítja a kutatókat (*Williams et al.* 2000; *Zolberg* 2001; *Wallace et al.* 2001; *Tóth* 2002). A globalizálódás folyamatainak felerősödésével mind a turizmus, mind a migráció oly mértékben összetett jelenséggé vált, hogy a közöttük lévő összefüggések megértéséhez elengedhetetlen az interdiszciplináris szemléletmód alkalmazása (*Bell–Ward* 2000; *Mészáros* 2000; *Williams–Hall* 2000; *Massey* 2001; *Salt* 2001; *Melegh* 2002). A turizmus szempontjából elsősorban az a kérdés, hogy a migrációban résztvevők magatartása értelmezhető-e turisztikailag. További kérdés, hogy a modern életforma részeként értelmezett turizmusban való rendszeres részvétel konkurens tényezője (előmozdítója, hátráltatója) lehet-e az elvándorlási döntés meghozatalának (*Beer*, 2000; *Bianchi* 2000; *Illés* 2000; *Cluzeau* 2001; *Michalkó* 2002a). A migrációt kutató demográfusok a turisztikai élmény szerepének a későbbi vándorlásra gyakorolt szerepét kívánják tisztázni. Fel kívánják deríteni, hogy az elvándorlás helye szóba jön-e későbbi turisztikai célpontként, vagy ha migránsokhoz kapcsolódó személyek számára az odavándorlás helye turisztikai vonzerőt jelent (*Rudzitis* 1991; *Aitken–Hall* 2000). Mindkét jelenséget kutatók számára megválaszolásra váró kérdés, hogy hol húzható meg a két jelenség közötti határ, illetve határsáv.

Számos olyan migrációs és turisztikai magatartásforma létezik, amelyek közös pontjainak átfogó feltárása még várat magára. A nemzetközi migrációban előfordulnak olyan esetek, amikor a költözést magában elhatározó polgár turistaként érkezik, majd ott tartózkodik a meglátogatott helyen, majd azután kér csak munkavállalási, letelepedési (tartózkodási) engedélyt. Nem ritka az a szituáció sem, amikor a költözés leendő helyét egy korábban átélt turisztikai élmény határozza meg. Ismert élethelyzet az is, amikor a beköltözést éppen egy

¹ A tanulmányt a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Szakosztályának ülésén vitatták meg „Diskurzus a migráció idegenforgalmi vonatkozásairól Magyarországon” címmel, 2003. április 29-én Budapesten. A Demográfia folyóiratban történő megjelenését az NKFP 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. kutatási program támogatta.

település turizmusának fejlődése következtében beálló gazdasági növekedés, és az ezzel együtt járó munkahelyteremtés, illetve elhelyezkedés reménye motiválja. Vagy éppen ellenkezőleg, a település idegenforgalmi funkciójának erősödése, a kedvezőtlen hatások előli menekülést is kiválthat az őshonos lakosság körében. Előfordulhat az is, hogy a korábbi lakóhelyét idegenforgalmi szálláshelyként továbbhasznosító állandó lakosság elköltözésével jár együtt a turisták tömeges megjelenése. A nyugdíjasok esetében bekövetkezhet, hogy olyan új lakóhelyet választanak maguknak, amelynek turisztikai vonzerőként is hasznosított, nyugalmat árasztó természeti környezete – reményeik szerint – kedvezően befolyásolja az életük meghosszabbodását, vagy ahol a nyugdíjuk vásárlóértéke magasabb és megszokott életszínvonalukat tartani, esetleg növelni tudják (Puczko–Rázt 1998; Feng–Page 2000; Stillwell–Coll 2000; Hall 2001; Konsztantinov 2001; Massey et al. 2001; Truly 2002). A turizmus migrációs hatásának tekinthető az is, amikor egy üdülő, vagy agglomerációs övezetben először kis hétvégi házat húznak fel a tulajdonosok, később a terület lakóövezetté válásával ott lesz az állandó lakóhelyként funkcionáló családi házuk (Bajmócy 2000).

A turizmus és a nemzetközi migráció kapcsolatának vizsgálatára a magyarországi tudományos műhelyekben eddig csak érintőlegesen (gyakran a felvetés szintjén) került sor (Tóth 1999; Tóth 2000; Lukács 2002), miközben hazánk földrajzi fekvéséből és történelmi örökségéből fakadó geopolitikai viszonyok és a meglévő (kihasználásra váró) természeti erőforrásaink (Bora–Korompai 2001) elengedhetetlenné teszik a témával kapcsolatos kutatásokat. A rendszerváltozás óta évente átlagosan 25–30 millió külföldi lépi át az országhatárt, amely forgalom az ország területi és népességi viszonyaihoz mérten mind európai, mind világviszonylatban jelentősnek mondható. Kevés információ áll rendelkezésre arról, hogy a belépő külföldiek magatartása hogyan viszonyul a turizmus, illetve a migráció jelenségéhez. Magyarország egyrészt a Balkánt Nyugat-Európával összekötő tranzitforgalom egyik fontos útvonala, a délszláv államok révén közel fekszik egy potenciális konfliktus-zónához, másrészt Románia és Ukrajna révén olyan államokkal határos, amelyek lakosságának életszínvonala predestinálja a vándorlási folyamatokat, így elkerülhetetlen a legális, vagy illegális migrációban való érintettsége. A trianoni döntés következményeként továbbra is figyelembe kell venni a határon túli magyarság betelepülésének szándékát, amelyet az itt élő rokonoknál, ismerősöknél tartott turisztikai célú látogatások is inspirálnak (Tóth 1997). Másik oldalról Magyarország vonzást gyakorol az Európai Unióból, vagy a tengerentúlról érkező magyar eredet nélküli külföldiekre, továbbá az egykori magyar emigránsokra és leszármazottaikra is, akik turistaútjaik során megismerkedtek hazánk vonzerőivel, és úgy dönthetnek, itt kívánnak letelepedni (Illés 2001). A turisztikai vonatkozású belföldi vándorlást a már említett szezonális munkaerő-vonzás, a túlzott ven-

dégforgalom miatti állandó lakosokat sújtó taszítás, vagy egy egykori hétvégi ház állandó lakhellyé történő átminősítése/átminősülése motiválhatja.

A szociálgeográfia szempontjából az idegenforgalom az emberi lét egyik alapfunkciója, mert az üdülés, az idegenforgalom a szabadidős tevékenység egyik formája, lehetséges módja (*Berényi 1997*). Azzal, hogy a szabadidő-eltöltés társadalmi méretűvé vált és az individuális és szervezett szabadidő-eltöltési formákra differenciált funkcionális rendszer épült, kialakult a társadalmi tevékenység csoportspecifikus jellege is, amely térben és időben felismerhetővé vált. Az új funkció különböző típusait – kül- és belföldi idegenforgalom, üdülés, hétvégi turizmus stb. –, a jelenség egészét már nem lehetett egyetlen, addig ismert fogalommal definiálni. Ezért a szociálgeográfia e tevékenységet az ember a szabadidő-magatartása megnyilvánulási formáiként értelmezi (*Maier et al. 1977*).

Ha elfogadjuk, hogy a turizmus egy olyan interszektorális jelenség, amelynek lényegi elemét az egyén élményszerzéssel és szolgáltatások igénybevételével együtt járó környezetváltozása képezi (*Michalkó 2002b*), akkor a turizmus migrációval való összefüggéseinek feltárására, a két jelenség közös vizsgálati pontjainak bemutatására elsősorban a térbeliség (*Nemes Nagy 1998*), az elmozdulók demográfiája és motivációi (*Rédei 2001*) mentén kerülhet sor.

2. Magyarországra érkező külföldiek: turisták és/vagy migránsok

A turizmussal összefüggő jelenségek és folyamatok tudományos igényű feltárása hosszú évtizedeken keresztül elsősorban az azt lehetővé tevő vonzerők, továbbá az infra- és szuprastrukturális feltételek bemutatására, értékelésére koncentrált, a turizmusnak más társadalmi, gazdasági folyamatokba való beágyazódásának kimutatására kevesebb hangsúly helyeződött (*Michalkó–Rátz 2003*). Mindez arra is visszavezethető, hogy a szakértők a mai napig adósok a turizmus társadalmi, gazdasági, politikai, technikai és ökológiai környezettel való kapcsolatainak széles körű elméleti feltárásával. A kutatók ugyan észlelnek és megfigyelnek bizonyos jelenségeket, azonban a mélyebb összefüggéseket kimutató elemzésekre megbízható adatbázis hiányában már ritkán kerülhet sor. A statisztikai adatgyűjtések csak szűk keresztmetszetek áttekintésére adnak lehetőséget, a nemzetközi összehasonlításra is alkalmas empirikus információbázisok kiépítését a forráshiány gátolja. Nem kellő mértékben tisztázott a jelenség leírását hivatott fogalomrendszer sem (*Franz 2002; Graham–Humphreys 2002*). Mindezen tényezőket tetőzi, hogy a turizmus éppen a szabadság, az egyén szabad áramlásának szimbóluma, a benne részt vevőknek a kutatók által kívánatos mértékűnek tartott regisztrálása számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel.

A nemzetközi szakirodalomban számos esetben utalás történik a turizmus és migráció kapcsolatával összefüggő kutatások elégtelenségére. A két jelenség együttes feltárása Magyarországon is gyermekcipőben jár. Az átfogó jellegű, a jelenség klasszikus elemeire koncentráló migrációkutatások (*Daróczy* 1981; *Ekéné* 1995; *Illés–Hablicsek* 1996; *Rédei* 2001; *Daróczy* 2002; *Ekéné* 2003) a vándorlás okainak indoklása során ugyan közvetetten említik az idegenforgalmi aspektusokat, a kérdés mélyebb vizsgálatára mindaddig nem került sor. Elsősorban a szociológia és a geográfia oldaláról találkozhatunk a problémának a Magyarországon élő külföldiek magatartásából kiinduló megközelítéseivel, ahol a turizmus szerepe már valamivel exponáltabbá válik. A vizsgálatok elsősorban a nem turisztikai célból Magyarországon élő külföldiek tartózkodási helyének térbeli konzekvenciáira (*Dövényi* 1992, 1997), a települések mindennapi életében (*Dövényi* 1993; *Szónokyné* 1997; *Sik* 1998; *Keresztély* 1998; *Ramond* 1998; *Szenográdi* 2001), kiskereskedelmében (*Sik* 1997; *Michalkó* 2002c) betöltött szerepére, munkavállalási sajátosságaira (*Borbély–Lukács* 2001; *Illés* 2001) koncentrálnak. *Gagyi–Oláh* (1998) dolgozata már kifejezetten a migrációban részt vevők mozgásainak az idegenforgalmi gyakorlat oldaláról való lebonyolítását tárja fel. *Hajdú–Lukács* (2001) a turizmust az Európai Unió szociális rendszerébe illesztve tárgyalja. A témát kifejezetten az idegenforgalom oldaláról közelítő kutatásokra leginkább a második otthonok (*Csordás* 1993, 1999) és a külföldiek hazai ingatlanvásárlását bemutatni hivatott munkák révén kerül sor (*Rodics* 1998; *Kasper* 2001). Az idegenforgalmi települések tipizálása kapcsán találkozhatunk a turizmus és a belső vándorlás összefüggéseinek konkrét felvetésével is (*Michalkó* 2001).

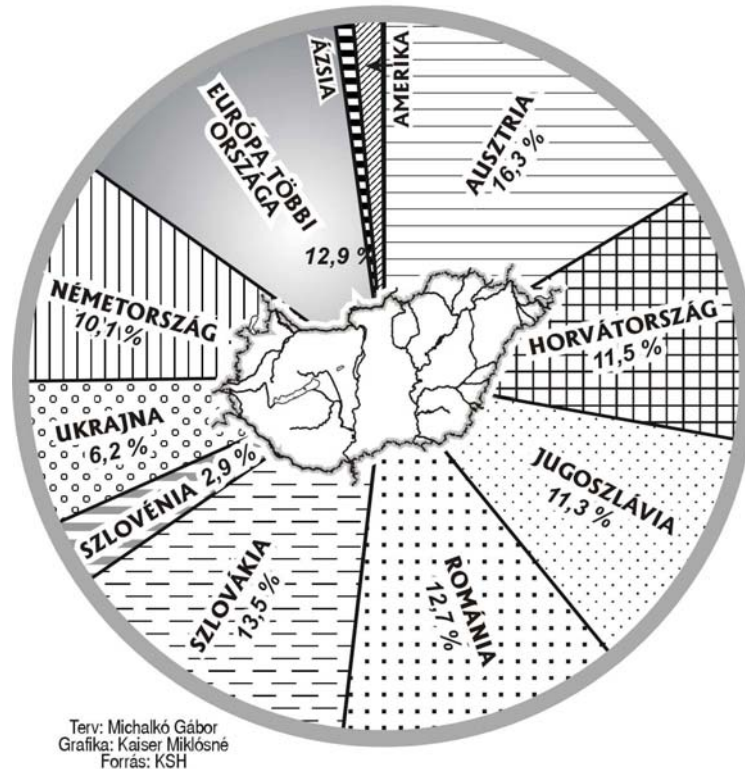
Annak ellenére, hogy mind a nemzetközi mind a hazai idegenforgalmi statisztikai adatgyűjtés rendszerében csak az tekinthető turistának, aki legalább egy éjszakát a célállomáson tölt, mégsem egyértelmű a turista személyének lehatárolása (*Kovács–Probáld* 1997). A külföldi turista regisztrálására kizárólag a kereskedelmi és magán szálláshelyeken kerülhet sor, ahol vendégként jelentkezik be, és ott egy vendégéjszakát eltölt. Ismert, hogy a hivatalos szálláshelyeken kívül az idegenforgalmi térnek számos olyan legális pontja létezik, amely alkalmat kínál az országban tartózkodó külföldiek éjszakázására. Ilyenek lehetnek a rokonok, barátok ingyenesen átengedett lakrészei, ingatlanjai, de ebbe a kategóriába tartoznak a külföldiek által megvásárolt lakások, nyaralók is. A féllegális tartózkodási pontok közül a regisztrálás alól magukat kivont fizetővendéglátó-szálláshelyeket, vagy az adóalanyként be nem jelentett albérleteket emelnénk ki, nem beszélve az alkalmi szálláshelyeken (pincékben, padlásokon, elhagyott ingatlanokon) meghúzódókról. A kérdés másik oldala, hogy valóban csak az a külföldi tekinthető-e turistának, aki Magyarországon tölti az éjszakát, vagy az is, aki határozottan körvonalazható turisztikai tevékenységet végez, illetve költsége ezen tevékenység során realizálódik. Turizmuselméleti értelemben turistának kell tekinteni azt a külföldit is, aki kevesebb, mint 24 órát

tölt az országban, ha utazása valamely turisztikai termék² igénybevételével összefüggésbe hozható. Anélkül, hogy részleteiben tárgyalnánk az egy nap alatt igénybe vehető turisztikai termékek körét, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a határ melletti településekre érkezőket (legyenek azok fürdővendégek, vagy bevásárlóturisták), esetleg egy kiváló közlekedési kapcsolatokkal bíró város konferenciavendégeit, egyaránt az egészségturizmus, a bevásárlóturizmus, illetve a konferenciaturizmus fogalomrendszerében kell elhelyezni. A turista vagy migráns kérdéskör elméleti tisztázásának leginkább neurálgikus pontja a határt turistaként átlépő, tartózkodási, munkavállalási engedéllyel nem rendelkező, de a gazdaságban illegálisan tevékenyen részt vevő külföldi esete. Egy a közelmúltban lezárult vizsgálat megállapította, hogy a feketemunkást foglalkoztató magyarországi települések 24,7 százalékában külföldiek is vannak az illegális munkavállalók között (Sik 2003). Az ő turisztikai tevékenységük a klasszikus vendéglátóipari szolgáltatások, az alacsonyabb árszínvonalú magán-szálláshelyek (falusi szálláshely, fizetővendéglátás) igénybevételekor, esetleg a szabadidejükben megvalósuló városlátogatások, üdülések alkalmával realizálódik. További kérdésként merül fel, hogy turistának tekinthető-e a legálisan munkát vállaló külföldi családtagja, aki a nap 24 órájában hagyományos szabadidős tevékenységet folytat.³

A turizmus és migráció magyarországi összefüggéseinek feltárása során elsődleges információforrásnak tekinthetők a Központi Statisztikai Hivatal határ- és szálláshely-statisztikai adatai, továbbá a nemzetközi és a belső vándorlásra vonatkozó adatbázisok. Ezen források másodelemzése révén olyan eddig kevésbé ismert információkhoz juthatunk, amely mögött álló jelenségek komplex feltárására és magyarázatára további vizsgálatokat tartunk szükségesnek. Kiindulási alapnak a Magyarországra érkező külföldiek számát kell tekintelnünk, amely bármely határállomáson belépő nem magyar állampolgárok regisztrálása során kerül hivatalosan rögzítésre (a naponta többször belépők értelemszerűen a belépésük számával azonosan jelennek meg a statisztikában). Az elemzések az 1990-es évek második felére az új évezred első éveire vonatkozóan kerültek elvégzésre, mivel az egyes környező országok vendégeinek adatai 1996 óta jelennek meg összehasonlításra alkalmas módon az idegenforgalmi statisztikában.

² A turisztikai termék a turizmus marketingszemléletű értelmezése révén mára a turizmustudomány bevett, széleskörűen használt fogalmi közé tartozik.

³ Véleményünk szerint az eredetileg munkavállalási célú tartózkodással összefüggésben turisztikai tevékenységet végző személyek (családtagjaik) annak ellenére sem tekinthetők turistának, hogy a turisztikai vonzerők és az azokra épülő szolgáltatások felkeresése, igénybevétele kapcsán észleljük őket. A családegyesítési célból érkezők pedig egyértelműen migránsoknak tekintendők.

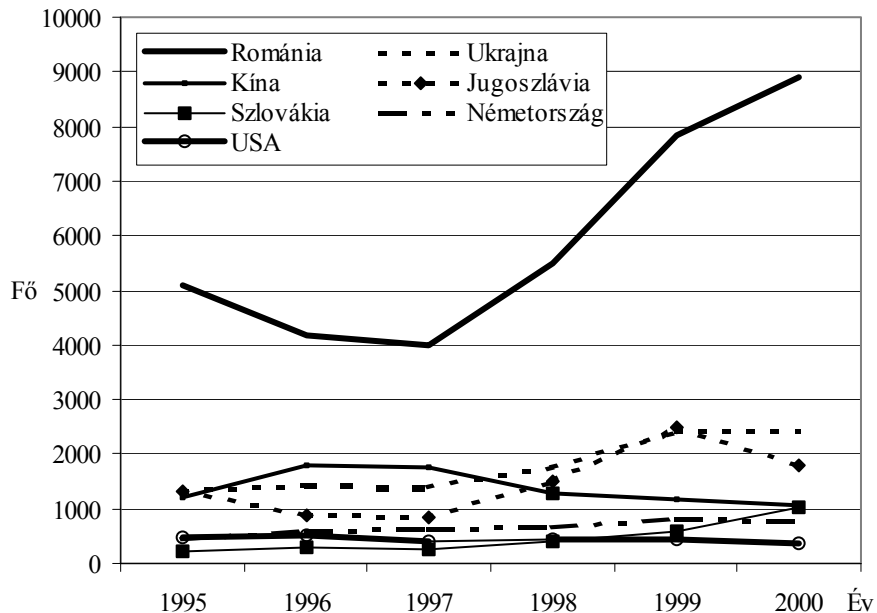

Az érkező külföldiek száma						
1996	1997	1998	1999	2000	2001	Összesen
39 832 904	37 314 892	33 624 091	28 802 638	31 141 000	30 679 000	201 394 525

I. Magyarországra érkező külföldiek 1996–2001

A Magyarországra belépő külföldiek száma 1996-ban megközelítette a 40 milliót, napjainkra 30 millió fő körüli látogatót fogadnak a határállomásokon. Az 1996 és 2001 közötti hat évben a belépők 75 százaléka a hazánkkal szomszédos országból érkezik, őket a német (10,1%) és a többi európai beutazó (12,9%) követi, a tengerentúlról belépők aránya elenyésző. A környező országokat tekintve Ausztria (16,3%) állampolgárai vezetnek a beutazók listáját, a legkisebb arányban (2,9%) Szlovéniából érkeznek látogatók. Az abszolút számokat tekintve az érkezések számában a vizsgált 6 évben folyamatos növekedés egyik ország esetében sem mutatható ki, a Jugoszláviából és Romániából érkezők száma csak 1999 óta emelkedő tendenciájú. Figyelemre méltó, hogy Szlovénia 1996 óta szignifikáns csökkenést mutat, 1373 ezerről 618 ezerre esett

vissza az országból belépő állampolgárok száma. A World Tourism Organization, a turizmus világszervezete évről évre közreadja a turisták száma és az idegenforgalmi költség szempontjából a világranglistán előkelő helyen szereplő országokat, amelyben Magyarország 2001-ben a turisták számát tekintve a 13., az idegenforgalmi bevételek viszonylatában azonban csak a 38. helyen szerepelt. Miközben az okokat keresve gyakran elhangzik, hogy Magyarországon nincs költségosztónzó idegenforgalmi környezet, el kell azon is gondolkodni, hogy ez a hatalmas eltérés nem vezethető-e vissza a migrációval összefüggő tevékenységekre, tehát a turisták specifikus csoportjai nem költeni és kereskedelmi szálláshelyen megszállni, hanem elsősorban a rokonoknál lakva keresni jönnek Magyarországra.

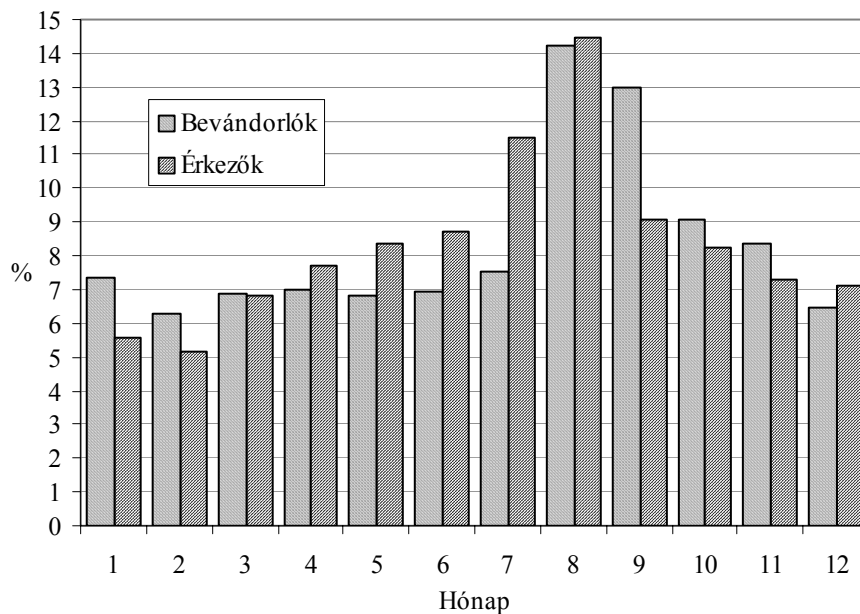

Forrás: KSH.

II. A Magyarországra bevándorló egyes külföldi államok polgárai 1995–2000

A szigorodó migrációs jogszabályok ellenére évről évre nő a Magyarországra bevándorlók száma, a belépő külföldiekhez viszonyítva azonban számuk elenyészőnek mondható (II. ábra). Az évenkénti 15–20 ezer körüli bevándorló többsége Romániából, Ukrajnából, Kínából, Jugoszláviából, Szlovákiából, Németországból és az USA-ból érkezik, jelentős mértékű növekedés Románia és Szlovákia esetében mutatható csak ki, előbbinél 1996-hoz képest duplázó-

dásról, utóbbinál megháromszorozódásról beszélhetünk. A bevándorlási kedv összefüggésbe hozható a jogi szabályozással és a turistaként való itt tartózkodás lehetőségeivel. A környező országok magyarul anyanyelvi szinten beszélő állampolgárai az alapvető tartózkodási procedúrán (gyakran csak a határon történő bepecsételés az útlevelebe) való átesésüket követően 90 napig turistaként szabadon tartózkodhatnak és mozoghatnak Magyarországon. Amennyiben három hónapnál hosszabb ideig kívánnak Magyarországon maradni, akkor szükséges a bevándorlókkal foglalkozó hatóságok megkeresése.

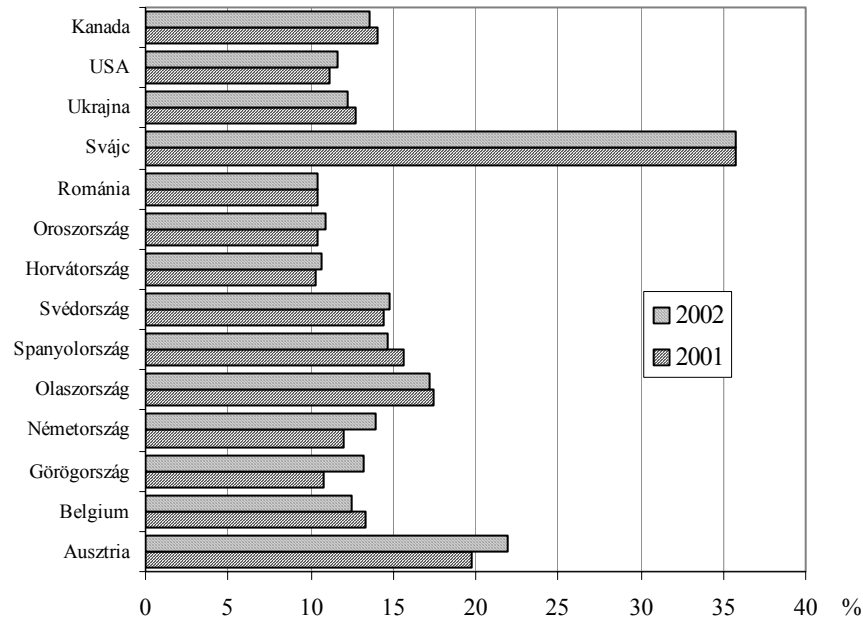

Forrás: KSH.

III. A Magyarországra érkező külföldiek és a bevándorlók átlagos havi megoszlása 1996–2000

A bevándorlás és a tartózkodás turizmussal összefüggő izgalmas aspektusaira mutat rá a bevándorlók és az érkezők havi megoszlásával foglalkozó statisztika. Elkészítettük a Magyarországra érkezők és bevándorlók 1996–2000 közötti évekre vonatkozó átlagos havi megoszlását ábrázoló diagramot (III. ábra). Az elvégzett összehasonlító elemzés szerint látszólag szoros összefüggés van az idegenforgalmi és a migrációs célúként nyilvántartott érkezés havi megoszlása között. Mindkét esetben februári mélypont és júliusi csúcspont mutatható ki. A két jelenség oksági kapcsolatát ezzel az együttmozgással azonban nem bizonyítottuk. Mindössze arra

utaltunk, hogy az elmozdulást kiváltó tényezők hasonlóan hathatnak, esetleg ugyanazok is lehetnek a két jelenség hátterében.

Forrás: KSH.

*IV. A Magyarországon tartózkodó 60 év feletti külföldi állampolgárok aránya
2001-ben és 2002-ben
(Csak a vizsgált korosztály jellemző arányát meghaladó országokat tüntettük fel.)*

A Magyarországon tartózkodó külföldiek kor szerinti megoszlása megerősíteni látszik azt a nemzetközi kutatások (*Friedrich–Kaiser* 2001) által is bemutatott jelenséget, miszerint a nyugdíjas migráció egyre nagyobb szerepet játszik egyes kedvelt térségek külföldiekkel való benépesülésében. A nyugdíjas korúak aránya a teljes bevándorló népességen belül 1990–1998 között 1,9 százalékról 7,7 százalékra növekedett Magyarországon, ezt követően 2000-re 9,8 százalékra emelkedett. 2001 és 2002 évek elején az arányuk 10 százalékon állandósult, ami azt jelenti, hogy minden tizedik Magyarországon tartózkodó bevándorló 60 évnél idősebb. A bevándorlók között a nyugdíjas korosztályon belül a nők aránya az átlagot meghaladó mértékű. 2001. január elsejére és 2002. január elsejére vonatkozóan a Magyarországon tartózkodó külföldi populáción belül kiemeltük azokat az országokat, amelyek esetében a nyugdíjasok részaránya átlagon (10%) felüli. Ismét figyelemre méltó eredményt kaptunk, amely alkalmas a

turizmus és migráció összefüggéseinek igazolására. Az átlagtól történő legnagyobb mértékű eltérés azoknál az országoknál mutatható ki, amelyek fejlett gazdasággal rendelkeznek, ennek következtében nyugdíjasaik életstratégiájában benne foglalták az otthon megteremtett egzisztencia külföldi országban való kamatoztatása (IV. ábra). Svájc (35,8%), Ausztria (21,9%), Olaszország (17,2%) Magyarországon tartózkodási és letelepedési engedéllyel bíró állampolgárai közül a nyugdíjas korosztály aránya volt domináns 2001-ben. A tartózkodók területiségére jellemző alapvető statisztikák is mutatják az esetleges idegenforgalmi kötődésüket. 2002-ben kihasználva azokat a gazdasági, kulturális és infrastrukturális előnyöket, amelyeket a Közép-Magyarországi régió a számukra kínált, a külföldiek 38 százaléka Budapesten, 11 százaléka Pest megyében élt. Ugyanakkor Csongrád (7%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (6%), Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar (4%) megyék a velük szomszédos jugoszláv, ukrán és román állampolgárok számára jelentenek vonzó életteret.

*1. Piacvezető országok a magyar kereskedelmi szálláshelyeken és a határforgalomban 1996–2001**

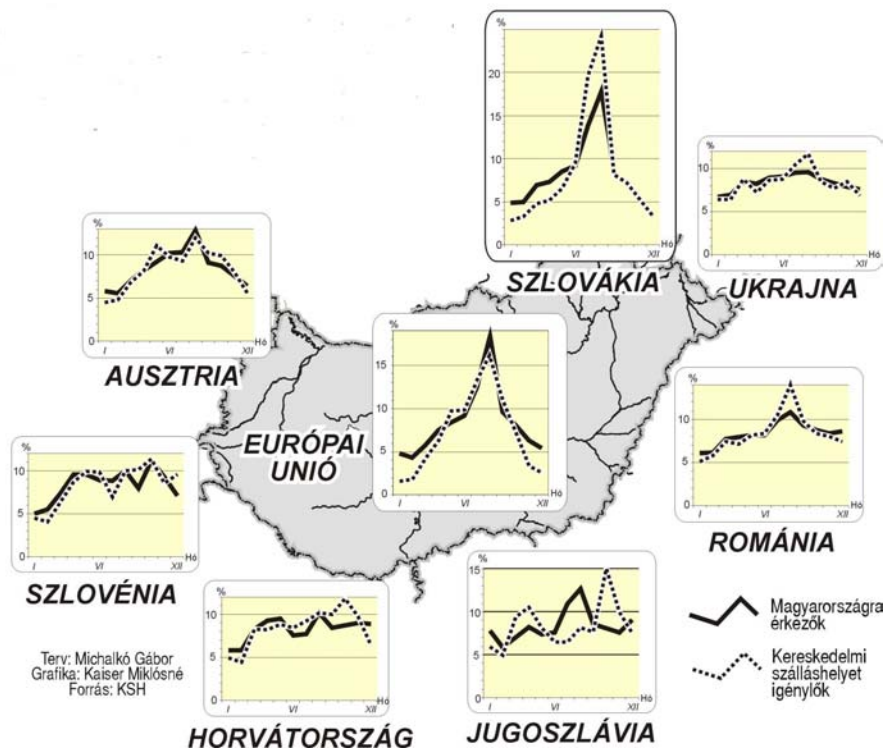
	Német-ország	Ausztria	Egyesült Királyság	Franciaország	Hollandia	Lengyelország	Olaszország	USA	Együtt	Összes
Szálláshely igénybevétel a vizsgált piacról az országba érkezők százalékában	25,9	4	58,2	41,6	46,3	18,2	37,9	46	16,2	8,8
Szálláshely igénybevétel a külföldi vendégforgalom százalékában	29,7	7,5	4,1	3	3,8	3,7	5,5	5,3	62,6	100
Érkezés az országba érkező külföldiek százalékában	10,1	16,5	0,6	0,6	0,7	1,8	1,3	1	32,7	100

Forrás: KSH.

*Piacvezetőnek a 2001-ben a kereskedelmi szálláshelyeken legalább 100 ezer vendéget számláló országokat tekintjük.

Amennyiben a szálláshelystatisztikai értelemben vett turizmus oldaláról kívánjuk megközelíteni a Magyarországon tartózkodó külföldieket, akkor legelőször azt kell kiemelnünk, hogy a hazánkba belépő összes külföldinek mindössze 8,8 százaléka vesz igénybe kereskedelmi szálláshelyet (1. táblázat). Ez a tragikusan alacsonynak mondható arány még inkább kedvezőtlenebbé válik, ha csak a környező országokat vizsgáljuk meg. Az összes belépő szlovák állampolgárnak 0,68 százaléka vesz igénybe kereskedelmi szálláshelyet, a csoporton belül legmagasabbnak tekinthető osztrák arányszám is alig lépi túl a 4 százalé-

ket. Összességében megállapítható, hogy a belépők számához viszonyítva átlagosan 2,03 százalék a környező országok látogatóinak szálláshelyigénye. Ez azt jelenti, hogy a hazánkkal szomszédos országok állampolgárainak tízmillió nagyságrendű érkezése nem jár együtt a hagyományos értelemben vett idegenforgalmi tevékenységgel. Ha a magyarországi kereskedelmi szálláshelyeken piacvezetőnek számító (2001-ben legalább 100 ezer vendéget küldő) országokat vesszük górcső alá, akkor fordított képet kapunk. Az USA (46%), az Egyesült Királyság (58,2%), Franciaország (41,6%), vagy Hollandia (46,3%) vendégei a belépésük számához viszonyítva magas szálláshelyigényt mutatnak, de Németország (25,9%) esetében is kedvező helyzetről számolhatunk be. A piacvezető országok állampolgárai az összes belépés tekintetében 33 százalékot tesznek ki, de ők jelentik a szálláshelyeken regisztrált teljes forgalom 63 százalékát.

V. Magyarországra érkező és a kereskedelmi szálláshelyeket igénybe vevő külföldiek havi megoszlása 1996–2001

A belépő és a kereskedelmi szálláshelyen jelentkező vendégek arányából következtetni lehet az adott országból érkezők turista mivoltára, de egy másik

mutató, az érkezésük és szálláshely-igénybevételük havi megoszlása is sokat elárul. Magyarország nemzetközi turizmusának szezonálisát az elmúlt évtizedben is a Balaton nyári hónapokban, különösen augusztusban kínált üdülési lehetőségei és a vendégek szabadságolási szokásai befolyásolták. Ez az Európai Unió országaiból érkező vendégek esetében azt jelenti, amíg januárban a vendégek mindössze 5 százalékát, addig augusztusban 17 százalékát regisztrálják a határon, a kereskedelmi szálláshelyek igénybevétele pedig minimális eltéréssel követi ezt a havi megoszlást (V. ábra). Az Európai Unió diagram tipikus turisztikai magatartást tükröz vissza. A környező országok állampolgárai többségének turisztikai tevékenysége (Szlovákia kivételével) atipikus, mivel a havi megoszlások viszonylagos kiegyenlítetttsége, a legalacsonyabb és a legmagasabb arányú érkezést mutató hónapok közötti alacsony eltérések sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy ezek a látogatók nem a klasszikus szabadidő-eltöltési formákban (üdülés, városlátogatás) vesznek részt, hanem inkább a bevásárló és rokonlátogató turizmus fenntartását segítik elő. Az Ukrajnából érkezők esetében szinte minden hónapban 7-8 százalék körüli a belépés aránya, tehát gyakorlatilag nincs szezonális. Miközben a romániai és az osztrák vendégek érkezése és szállásigénylése már nagyobb augusztusi kilengéssel, de továbbra is az egyenletesség felé mutat, addig a délszláv államokból érkezők eloszlásában a szabadságolásra visszavezethető diszturbációkat észlelhetünk. Érdekes, hogy Szlovénia és Horvátország állampolgárai esetében a tavaszi és az őszi hónapokra estek a helyi maximumok. Ez a jelenség talán azzal magyarázható, hogy a nyári hónapokat a tengerparton töltik a szlovének és horvátok, akár szállásadóként, akár klasszikus turista státusban és Magyarországot a főszezon előtt és/vagy után keresik fel. A harmadik délszláv utóállam tekintetében csak a kereskedelmi szálláshelyen megszállók között fedezhető fel az előbb említett kettős maximum. Érdekes módon a Szlovákiából érkezőkhöz hasonlóan, a Jugoszláviából érkezők havi megoszlásában is felfedezhetjük a turisztikai jelenségre utaló nyári csúcsideőszakot.

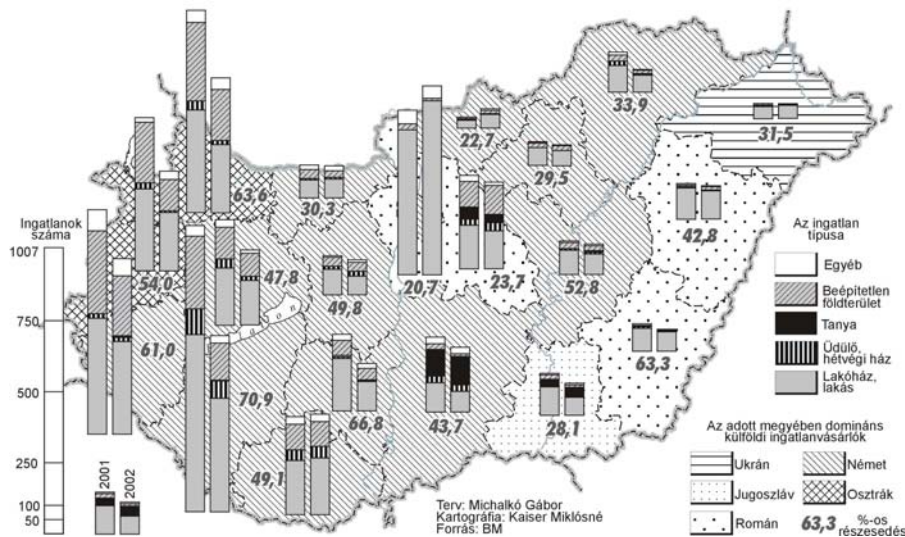
3. Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon: turisták – vándorok – befektetők

A magyarországi kutatás egyik legkevésbé vizsgált területe a külföldiek ingatlanvásárlása mögött álló idegenforgalmi és vándorlási motivációk feltárása, annak megállapítása, hogy a vásárlást mennyiben befolyásolták a korábbi turisztikai élmények, illetve hogy az ingatlan a tulajdonos szabadidő-eltöltését, vagy letelepedésének előkészítését, esetleg sikeres befektetési portfólióját szolgálja. A kérdés kutatásának elhanyagolásában leginkább az játszhatott közre, hogy a dilemma tudományosan értelmezhető eldöntésére kizárólag empirikus módon, a tulajdonossal készített mélyinterjúk során kerülhet sor. Tekintettel arra, hogy a rendszerváltozás óta a megvásárolt ingatlanok száma – becslések

szerint – meghaladja a 100 ezret, a statisztikai minta kiválasztása és a kívánt interjúk elkészítése csak az anyagi és szakmai erőforrások jövőbeni koncentrációjával valósulhat meg.⁴ A jelen kutatás a maga makroszintű megközelítésmódjával arra vállalkozott, hogy megpróbálja számba venni a külföldiek hivatalosan regisztrált ingatlanvásárlásait és bemutassa annak területi, időbeli sajátosságait.

A hatályos jogszabályok (7/1996. Korm. rendelet) szerint a külföldi állampolgárok magyarországi ingatlanszerzéséhez a területileg illetékes megyei, fővárosi közigazgatási hivatal jóváhagyó határozata szükséges. Természetesen a külföldiek részéről az 1996-ot megelőző időszakban is történtek ingatlanvásárlások, amit a Pénzügyminisztérium illetékes szervének kellett engedélyeznie (171/1991. Korm. rendelet). A kutatás azt a célt tűzte ki, hogy teljes körűen feltárja a rendszerváltozás óta külföldiek által megvásárolt ingatlanok település szintű elhelyezkedését és a vásárlók állampolgárság szerinti megoszlását. A Pénzügyminisztérium az 1996-ot megelőző időszokról többszöri megkeresésünk ellenére sem szolgáltat információval. Feltételezhetően csak irat(levél)tári kutatásokkal lehetne feltérképezni a rendszerváltozást közvetlenül követő évek ingatlanvásárlásait. Ezzel párhuzamosan megkerestük a megyei és a fővárosi közigazgatási hivatalok vezetőit kérve őket, hogy bocsássák rendelkezésünkre az 1996–2002 közötti települési és állampolgársági szintű ingatlanengedélyezési adatbázisukat. A közigazgatási hivatalok többsége kedvezően reagált a megkeresésünkre, azonban a rendelkezésünkre bocsátott hatalmas heterogén anyag nem tette lehetővé az országos szintű értékelést. Ez arra vezethető vissza, hogy a közigazgatási hivataloknak 2001-ig nem kellett formailag egységes adatbázist kialakítaniuk, így minden hivatal a maga belátása és informatikai lehetőségei szerint összesítette a külföldiek ingatlanvásárlására vonatkozó iratokat. A kutatómunka során kapcsolatba kerültünk a Belügyminisztérium Önkormányzati Főosztályának illetékesével, aki elmondta, hogy az általunk kívánt mélységű országos összesítésre csak 2001 óta kerül sor, így a részükről átadott országos adatbázis csak 2001–2002 vonatkozásában mutatja a külföldiek ingatlanvásárlásának területi (megyei) és állampolgársági szintű sajátosságait.

⁴ A „Turizmus és migráció” kutatási projekt keretében mélyinterjúk készültek a Balatonfelvidéken. Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a külföldiek ingatlanvásárlási motívumai között a magyar eredet, az egykori turisztikai élmény és a magyar házastárs (élettárs, partner) személye húzódnak meg fő indokként (Illés 2003).

VI. A külföldiek által megszerzett ingatlanok megoszlása Magyarországon 2001–2002

Az egységes, az ország teljes területére kiterjedő, összehasonlításra alkalmas adatbázis értékelésekor a következő elemzési nehézségekkel kényszerülünk szembenézni. A külföldiek ingatlanvásárlására kiadott engedélyek száma nem azonos a megszerzett ingatlanok számával, mivel egy engedély több ingatlan megvásárlására is feljogosíthat. Továbbá azt is figyelembe kellett venni, hogy egy ingatlan több, akár eltérő állampolgárságú külföldi tulajdonába is kerülhetett, így a megyei, fővárosi közigazgatási hivataloktól a Belügyminisztérium felé továbbított adatbázisok összesítő sorai különböző végösszegeket tartalmaznak.

2001-ben külföldi állampolgárok Magyarországon 6266 ingatlant vásárolhattak meg, 2002-ben 21 százalékkal kevesebbet, 4973-at. A legkeresettebb területek megegyeznek az 1996–2001 közötti időszakban megfigyelttel. Budapest mellett Pest, Győr-Moson-Sopron, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyebeli települések voltak a külföldiek ingatlanvásárlásának fő célpontjai. Az 1990-es évek második feléhez képest Budapest kivételével mindenhol csökkenés regisztrálható. Elképzelhető, hogy az ország többi részén tapasztaltakkal ellentétes fővárosi növekedés, a korábban a külföldiek vásárlását akadályozó hivatali magatartás egyszeri és ideiglenes ellenhatása, és az azóta történt változásokat tükrözi. Figyelemre méltó, hogy a továbbra is legkevésbé keresett megyék (Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) esetében az országos tendenciával szemben minimális növekedést lehetett kimutatni. A külföldiek ingatlanvásárlásának idegenforgalmi kapcsolataira enged következtetni a megvásárolt ingat-

lanok típusának megoszlása. A 2002-ben megvásárolt ingatlanok többsége (63%) lakás, lakóház és beépítetlen földterület (22%),. Az üdülő és hétvégi házak aránya elenyésző (5%) csakúgy, mint a tanyáké (3%). Az országos átlagot meghaladó üdülő és hétvégi ház vásárlásra Baranya, Bács-Kiskun, Fejér, Pest és Somogy megyében került sor. Elgondolkodtató, hogy ez az érték Zala megyében mindössze 2,8 százalékot tesz ki. A települések sajátosságaival függ össze a tanyák iránti kereslet jelentkezése Bács-Kiskun (35%), Csongrád (27%) és Pest (10%) megyében. Természetesen nem lehet pontosan tudni, hogy egy-egy lakásvásárlás mögött milyen szabadidős magatartás vagy éppen bevándorlási szándék áll. Elképzelhető, hogy lakóingatlant használnak üdülőként, sőt az üdülők, hétvégi házak alacsony részesedése arra is visszavezethető, hogy ezeknek jelentős részét már a korábbi években értékesítették.

A vizsgált két év tekintetében összesítésre került állampolgársági megoszlás azt mutatja, hogy a külföldiek által megvásárolt ingatlanok többsége (41,9%) németek tulajdonában van, mellettük az osztrákok (20,1%), a románok (8,3%) és a hollandok (7,3%) részesedése számottevő. Figyelemre méltó eredményt kapunk, ha megvizsgáljuk az egyes megyékben dominanciával bíró állampolgársági csoportokat. A németek 12 megyében és Budapesten képviselik a legtöbb ingatlant vásárolt állampolgárokat, Somogy megyében 70, 9 százalékos a részesedésük. Az osztrákok Győr-Moson-Sopron és Vas megyében dominálnak, előbbiben meghaladják a 60 százalékot. A román állampolgárok három megyében (Hajdú-Bihar, Békés, Pest) is többségben vannak, az ukránok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét (31,5%), a jugoszlávok (28,1%) Csongrádot uralják. Ezek a mutatók arra engednek következtetni, hogy a németek – a jelentősebb német nemzetiségű települések kivételével – különösebb területi preferenciák nélkül az ország egészében potenciális vásárlóknak tekinthetők, számukra a „jó” hely szempontjának elsődlegességéről beszélhetünk. A többi, különösen szomszédos országbeli állampolgár a határ menti megyékben való vásárlást preferálja, amelynek inkább megközelíthetőségi, mintsem idegenforgalmi okai lehetnek. Természetesen azt is be kell látni, hogy ha a külföldi a határközeli megyében megtalálja a számára megfelelő környezetet, nem fogja a költségeit a Magyarországon belüli utazásokkal növelni.

2. Ingatlant szerzett külföldiek száma Magyarországon 2001–2002

Ingatlant szerzett külföldiek száma	Település	Megye	Ingatlant szerzett külföldiek száma Budapesten	Kerület
1247	Budapest kerületei	Budapest		
125	Sopron	Győr-Moson-Sopron	121	7.
123	Cserszegtomaj	Zala	112	6.
93	Hévíz	Zala	109	2.
90	Debrecen	Hajdú-Bihar	94	5.
80	Siófok	Somogy	94	13.
78	Vörs	Somogy	82	11.
76	Gyenesdiás	Zala	81	8.
73	Pécs	Baranya	81	14.
73	Balatonlelle	Somogy	70	12.
73	Keszthely	Zala	68	9.
72	Mosonmagyaróvár	Győr-Moson-Sopron	65	1.
67	Balatonyörök	Zala	42	3.
66	Harkány	Baranya	38	10.
66	Győr	Győr-Moson-Sopron	30	15.
66	Nemesbük	Zala	26	4.
65	Vonyarcvashegy	Zala	24	18.
58	Balatonberény	Somogy	20	16.
57	Tiszafüred	Jász-Nagykun-Szolnok	19	21.
54	Balatonfenyves	Somogy	18	17.
51	Fertőrákos	Győr-Moson-Sopron	15	19.
47	Kiskunmajsa	Bács-Kiskun	15	20.
47	Balatonalmádi	Veszprém	13	22.
46	Kecskemét	Bács-Kiskun	10	23.
46	Balatonkeresztúr	Somogy		
46	Fonyód	Somogy		
46	Szőlősgyőrök	Somogy		
45	Buzsák	Somogy		
44	Zalaszentgrót	Zala		
43	Balatonmáriafürdő	Somogy		
43	Szombathely	Vas		
42	Igal	Somogy		
41	Balatonboglár	Somogy		
38	Bük	Vas		
38	Zalakaros	Zala		
37	Esztergom	Komárom-Esztergom		
37	Karád	Somogy		
37	Sárvár	Vas		
36	Tamási	Tolna		
35	Miskolc	Borsod-Abaúj-Zemplén		
35	Marcali	Somogy		
35	Galambok	Zala		
34	Balatonszárszó	Somogy		
33	Somogyegres	Somogy		
33	Döbrököz	Tolna		
32	Eger	Heves		
31	Nyúl	Győr-Moson-Sopron		
31	Tatabánya	Komárom-Esztergom		
31	Lenti	Zala		
31	Zalaszentlászló	Zala		

Forrás: BM Önkormányzati Főosztály.

Ha az ország településeit aszerint állítjuk sorrendbe, hogy mennyi volt 2001-ben és 2002-ben az igazgatási területükön az ingatlant szerzett külföldiek száma, akkor kirajzolódik a leginkább keresett települések képe (2. táblázat). A vizsgált két évben Budapest nagyságrendekkel megelőzte a többi hazai települést, mivel területén 1247 külföldi vásárolt ingatlant. A fővároson belül leginkább keresett városrészeknek a VII., a VI. és a II. kerület tekinthető, ahol önmagukban annyi külföldi ingatlanvásárlást regisztráltak, mint az országos rangsor második, harmadik helyén álló Sopronban (125) és Cserszegtomajon (123). Az országos lista első 50 helyén álló települések funkcionális vizsgálata során megállapítható, hogy a külföldiek a vásárlásuk során a megyeközpontok mellett előnyben részesítik a „kellemes” települési környezetet kínáló, idegenforgalmi adottságokban bővelkedő falvakat és városokat. Az elsők között szereplő Cserszegtomaj, Hévíz, Siófok, Vörs, Gyenesdiás, Balatonlelle, de a később feltűnő települések is kiválóan bizonyítják a turizmus elsődlegességét a választások során. A külföldiek ingatlanszerzésére vonatkozó települési eloszlás során figyelemre méltó eredményt kaptunk a tekintetben, hogy öt megye települései nem kerültek az első 50 legkeresettebb közé: Békésben Battonya (27), Fejérben Gárdony (30), Nógrádban Salgótarján (8), Pest megyében Szentendre (25), Szabolcsban Nyíregyháza (23) képviseli az első félszázból kimaradt, de az adott megye szempontjából kiemelkedően vonzó helyeket.

4. Távlatok

A magyarországi turizmus és migráció szerteágazó problematikájának jelen tanulmányban bemutatott elsősorban a népességföldrajz, a turizmusföldrajz, és a szociálgeográfia eredményeit alapul vevő vizsgálata elsőként és kísérleti jelleggel, a mobilitás két alapvető formája kapcsolódási pontjainak hazai bázison nyugvó kutatási lehetőségeit kívánta elkészíteni. A kutatás kezdetén kitűzött célokat túlnyomórészt sikerült teljesíteni. Egyrészt bizonyítást nyert, hogy léteznek azok a találkozási pontok, amelyek a turizmus és migráció viszonylatát tekintve a két jelenség értelmezésében elengedhetetlen szemléletváltásra ösztönöznek. Másrészt a külföldi tapasztalatokból kiindulva – a magyar sajátosságok figyelembevételével – megteremtette azokat az elméleti alapokat, amelyek mentén a vizsgálatok tovább folytatódhatnak.

A szerzők jövőbeli vizsgálódási területe a belföldi vándorlás és a belföldi turizmus vélhető kapcsolatának kibontása lesz. Azt feltételezzük, hogy az idegenforgalom által jelentős mértékben érintett települések, mint „kellemes” életterek, fokozatosan kerültek a társadalom által felismerésre, így a népességvonzó képességük növekedése az utóbbi évtizedekben kimutatható lesz. További izgalmas kérdésnek tűnik az idegenforgalmi értékkel bíró településekről való elvándorlás motivációs rendszerének felgöngyölítése is.

A kutatás során egyértelművé vált, hogy az egyes problématerületek elmélyültebb, primer forrásokra alapozódó feltárása nemcsak a kérdéseket tudományos igényességgel vizsgáló kutatói körök, hanem az államigazgatás szempontjából is kívánatos. A hiányzó információk jelentős mértékben elősegíthetik az Európai Unióhoz csatlakozásunk folyamatában kardinális kérdésnek tűnő migráció és az azzal igazoltan szoros kapcsolatot mutató turizmus terén a két folyamat befolyásolására irányuló döntéshozatalt. Az idegenforgalmi kereslet világszerte tapasztalható átmeneti visszaesése ellenére meggyőződésünk, hogy a turizmus – a szabadidő-magatartás eklatáns formájaként – egyre inkább befolyásoló hatással lesz a migrációs döntésekre és sok esetben magát az egykori migránst is a turista szerepében fogjuk tetten érni.

IRODALOM

- Aitken, C.–Hall, M. C.* (2000): Migrant and International Skills and their Relevance to the Tourism Industry: Fact and Fiction in the New Zealand Context. *Tourism Geographies*, 2.1. pp. 66–86.
- Bajmócy Péter* (2000): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom* 2000. 2–3. sz. 323–330. p.
- Beer, B.* (2000): Deutsch-philippinische Ehen: Tourismus, Familienferien und Verwandtenbesuche. *Tourismus Journal*.4.3. pp. 349–365.
- Bell, M.–Ward, G.* (2000): Comparing temporary mobility with permanent migration. *Tourism Geographies*, 2.1. pp. 87–107.
- Berényi I.* (1997): A szociálgeográfia értelmezése. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 133 p.
- Bianchi, R. V.* (2000): Migrant tourist-workers: Exploring the 'contact zones' of post-industrial tourism. *Current Issues in Tourism*. 3. 2. pp. 107–137.
- Bora Gy.–Korompai A.* (szerk.) (2001): A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. Aula Kiadó, Budapest, p. 428.
- Borbély A.–Lukács É.* (2001): Munkavállalás és vállalkozás az Európai Unióban. In: *Lukács É.–Király M.* Migráció és Európai Unió. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 169–191.
- Cluzeau, O. C.* (2001): Les diasporas, acteurs méconnus du tourisme. *Espaces*. 185. pp. 52–55.
- Csordás L.* (1993): Szabadidőlakások az Alföldön. *Tér és Társadalom*. 7. 3–4. pp. 77–103.
- Csordás, L.* (1999): Second homes in Hungary. In: *Duró, A.* (ed.): Spatial research in support of the European integration. Proceedings of the 11th Polish-Hungarian Geographical Seminar, RKK, Pécs, p. 145–160.
- Daróczy E.* (1981): Az állandó vándorlások területi szerkezetének változása Magyarországon 1960–64, 1975–1978 között. *Területi Kutatások*. 4. pp. 43–63.
- Daróczy E.* (2003): Az állandó vándorlások regionális és hierarchikus szerkezete Magyarországon és az Alföldön. In: *Ekéné Zamárdi Iona–Tímár Judit* (szerk.) *Alföldi tanulmányok 2002–2003.* (Migráció és az Alföld.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, pp. 66–82. (Alföldi tanulmányok 2002–2003, 19. kötet).

- Dövényi Z.* (1992): A menekültkérdés néhány területi aspektusa Magyarországon. In: Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. p. 83–90.
- Dövényi Z.* (1993): Vándorlás, multikulturalizmus és városfejlődés Budapesten. Műhely 1993/11. KTM, Bp. 7. p.
- Dövényi Z.* (1997): Adalékok a Magyarországon élő idegenek területi megoszlásához. In: *Sik E.–Tóth J.* Migráció és politika. pp. 97–105.
- Ekéné Zamárdi I.* (1995): A migráció és nemzetközi kutatása. Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina, 33. pp 293–312.
- Ekéné Zamárdi Iлона* (2003): A nemzetközi migráció napjainkban. In: *Ekéné Zamárdi Iлона–Tímár Judit* (szerk.) Alföldi tanulmányok 2002–2003. (Migráció és az Alföld.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, pp. 5–17. (Alföldi tanulmányok 2002–2003, 19. kötet).
- Feng, K.–Page, S. J.* (2000): An exploratory study of the tourism, migration-immigration nexus: travel experiences of Chinese residents in New Zealand. Current Issues in Tourism. 3.3. pp 246–281.
- Franz, A.* (2002): TSA Implementation-Challenges of the Concepts – Challenges upon the Concepts. In: *Gether, I.* (ed): Proceedings of the 6th International Forum on Tourism Statistic. CSO, Budapest, p. 120–130.
- Friedrich, K.–Kaiser, C.* (2001): Rentnersiedlungen auf Mallorca? Möglichkeiten und Grenzen der Übertragbarkeit des nordamerikanischen Konzeptes auf den “Europäischen Sunbelt”. Europa Regional. 9.4. pp. 204–211.
- Gagyi J.–Oláh S.* (1998): Vendégmunkások utazási formái Maros megyéből Magyarországra. In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.) Idegenek Magyarországon. p. 49–56.
- Hajdú J.–Lukács É.* (2001): Népeségmozgások és szociális védelem az Európai Unióban. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 271–306.
- Hall, D.* (2001): Cross-border movement and the dynamics of transition processes in Southeastern Europe. GeoJournal. 50. 2. pp. 249–253.
- Illés S.–Hablicsek L.* (1996): A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955–1995. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 93. p.
- Illés S.* (2000): Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben. Kutatási jelentések 63. KSH NKI. P. 112.
- Illés S.* (2001): Külföldiek az Európai Unióból. Statisztikai Szemle 79.2. pp. 162–177.
- Illés S.* (2003): A turizmus és a migráció összefüggései. (Balaton-felvidéki felvételek alapján.) Kézirat, Budapest, 2003, 37 p.
- Kasper, M.* (2001): Ausverkauf Ungarns? Eine Angebotsanalyse der Freizeitwohnsitze für den deutschsprachigen Raum. Europa Regional. 9. 2. pp. 70–77.
- Keresztély K.* (1998): A kínai közösség Budapesten (Külföldiek és az önkormányzatok kapcsolata Budapesten). In: *Glatz F.* (szerk.). Budapest nemzetközi város. p. 203–220.
- Konsztantinov, J.* (2001): A múlt újraértelmezése: kereskedőturizmus a Balkánon (Bulgáriában) In: *Sik E.* (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 193–212.
- Kovács Cs.–Probáld Á.* (1997): Turizmus Magyarországon 1996. Turizmus Bulletin. 1.1. pp. 22–25.

- Kyung, S.–Kang, M.–Page, S. J.* (2000): Tourism, migration and emigration: Travel patterns of Korean-New Zealanders in the 1990s. *Tourism geographies*, 2.1. pp. 50–65.
- Lukács Éva* (2002): Magyarország európai uniós csatlakozásával összefüggő kérdések In: *Berke Gyula–Gyulavári Tamás–Kiss György* (szerk.) *Külföldiek foglalkoztatása Magyarországon*. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest, 2002, 153–169. p.
- Maier, J.–Paesler, R.–Ruppert, K.–Schaffer, F.* (1997): *Socialgeographie. Das Geographische Seminar*. G. Westermann Vlg. Braunschweig. 187. p.
- Massey, D.S.* et al (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: *Sik E* (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 9–40.
- Melegh A.* (2002): Globalizáció és migráció Magyarországon. *Korfa*, 2003. 4. szám pp. 6–7.
- Mészáros R.* (2000): A társadalomföldrajz gondolatvilága. *Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged*, p. 164.
- Michalkó G.* (2001): A földrajzi típusalkotás és rangsorolás idegenforgalmi megközelítése. *Földrajzi Közlemények*. 49. 3–4. pp. 205–218.
- Michalkó G.–Rátz T.* (2003): A sátorverésen túl – a turizmustudomány magyarországi állapotairól. *Magyar Tudomány* 48.6. pp. 747–757.
- Michalkó G.* (2002a): Magyarország turizmusának kriminálgeográfiája. *Belügyi Szemle*. 10. pp. 68–85.
- Michalkó G.* (2002b): Turizmus: praxis vagy tudomány? (A turizmus tudománytani és felsőoktatási kérdései Magyarországon). In: *Aubert A.* (szerk.): *Kutatás a turizmusban – A turizmus aktuális kérdései Magyarországon*. Országos Turisztikai Konferencia 2002. Pécs, p. 84 – 96.
- Michalkó G.* (2002c): Az önkormányzati szerepvállalás értékelése a magyarországi bevásárlóturizmusban. *Magyar Közigazgatás*. 52. 12. pp. 737–746.
- Nemes Nagy J.* (1998): A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Budapest, *Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület*, p. 260.
- Puczko L.–Rátz T.* (1998): A turizmus hatásai. *Aula-Kodolányi*. Bp., 432 p.
- Ramond, I.* (1998): A nyugatiak szerepe Budapest társadalmi életében. In: *Glatz F.* (szerk.). *Budapest nemzetközi város*. p. 221–238.
- Rédei M.* (2001): Demográfia. *ELTE Eötvös Kiadó, Bp.*, 191. p.
- Rodics G.* (1998): Betelepülés vagy nyaralóvásárlás? In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. p. 15–27.
- Rudzitis, G.* (1991): Migration, sense of place, and nonmetropolitan vitality. *Urban Geography*, 12.1. pp. 80–88.
- Salt, J.* (2001): Az európai migrációs térség. *Regio*. 12.1. pp. 177–212.
- Sik E.* (1997): Kgst-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 44. 4. pp. 322–338.
- Sik E.* (1998): Külföldiek Magyarországon (1995–1997). In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. p. 9–14.
- Sik E.* (2003): *Piacok és feketemunka*. Jelentés. TÁRKI önkormányzati kutatás 2002. ősz. Kézirat.
- Stillwell, J.–Coll, A. G.* (2000): Inter-provincial migration of the Spanish workforce in 1988–1994. *Regional Studies* 34. 7. pp. 693–711.

- Szenográdi P.* (2001): A Békéscsabán élő erdélyiek társadalomföldrajzi vizsgálata. In: *Ekéné Zamárdi. I.*: Jubileumi tanulmányok – 10 éves a DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, Debrecen, p. 277–281.
- Szónokyné A. G.* (1997): Külföldi bevándorlók és befektetők Szegeden. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 143–155.
- Tóth J.* (2000): Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája. In: *Sik E.–Tóth J.* (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Központ (MTA PTI), Budapest, 2000, pp. 218–251.
- Tóth Pál P.* (1997): Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon, (1988–1994). Budapest, 1997, Püski Kiadó, 238 p.
- Tóth Pál P.* (1999): *Szórványban*. Budapest, Püski Könyvkiadó.
- Tóth Pál P.* (2002): Magyar migránsok Európában. In: *Illés S.–Lukács É.* (szerk.): Migráció és statisztika. Kutatási jelentések 71. KSH NKI, Budapest, p. 33–51.
- Truly, D.* (2002): International retirement migration and tourism along the Lake Chapala Riviera: developing a matrix of retirement migration behaviour. *Tourism Geography*. 4.3. pp. 261–281.
- Wallace, C.–Chmoulaire, O.–Sidorenko, E.* (2001): Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában (részletek). In: *Sik E.* (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 171–191.
- Williams, M. A.–Hall, M. C.* (2000): Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption. *Tourism geographies*, 2.1. pp. 5–27.
- Williams, M. A.–King, R.–Warnes, T.–Patterson, G.* (2000): Tourism and international retirement migration: new forms of an old relationship in southern Europe, *Tourism geographies*, 2.1. pp. 28–49.
- Zolberg, A.* (2001): Újabb hullámok: migrációelmélet egy változó világban. In: *Sik E.* (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. p. 41–57.

Tárgyszavak:

Idegenforgalom, Nemzetközi vándorlás

**SOME RELATIONSHIPS BETWEEN TOURISM AND MIGRATION
IN HUNGARY***Summary*

Since the change of the political regime (1990) there have been 23–39 million records of border crossing on the territory of Hungary every year. Taking into account the spatial size and population number of the country this is a significant number even in a global comparison. Scant information is available, however, on the relationship of the entering foreigners with tourism and migration. As a consequence of liberalisation measures affecting the inflow of foreigners, their shopping behaviour, employment, and property acquisition and due to the process of convergence between work and leisure time activities it has been increasingly difficult to distinguish between tourists and international migrants. After accession to the European Union in 2004 Hungary is to face problems stemming from its long borderline with the non-member states: Romania, Serbia, Croatia and Ukraine. Lower living standards in these countries have generated migratory movements: shopping tourism taking place on informal markets, illegal employment of persons entering the country and staying there are considered everyday phenomena. Part of ethnic Hungarians living in the neighbouring countries (ca 3.5 million people) show intent to settle in Hungary; their impressions during visits to relatives in the motherland (statistically registered as tourist trips) may trigger resettlement. Hungary also attracts tourists from the EU or overseas visitors and especially former Hungarian emigrants who are potential buyers of real estates.

According to a reliable estimation from 1990 the number of real estates purchased by foreign citizens have been over 100 thousand. In 2001 6266 real estates were bought by foreign citizens, in 2002 21 per cent less of that because the prices on the real estate market have grown considerably. The most popular area was Budapest, the counties around Lake Balaton, and those next to the Austrian border, whereas the least popular counties were Nógrád and Szabolcs-Szatmár-Bereg with lower living standards. The overwhelming majority of the real estate purchased in 2002 were residential buildings, or dwellings and tract of land without building, the proportion of the second homes and farmsteads was insignificant. Most of the real estate purchased by foreign citizens was owned by Germans and there is a remarkable share of Ukrainians, Yugoslavians, Romanians and Austrians. The Germans represented the most numerous group of foreign citizens buying real estates in 12 counties and Budapest. In Somogy county their share was above 70 per cent caused by the nearness to Lake Balaton. According to ethnic relations the share of German buyers was nearly 70 per cent in Tolna county, too. Generally, it can be stated that in the

counties next to the border foreign citizens from the neighbouring countries were the dominant among new owners. Only one exception existed, namely Romanians. Romanian citizens mostly with Hungarian ethnic origin bought real estates in the highest share around the capital, Budapest far from the borderland. The conclusion can be drawn that German citizens – with the exception of German ethnic settlements – were potential buyers anywhere throughout the county without no particular spatial preferences. Their primary motivation was an attractive place, while for citizens from the neighbour countries the proximity was the first preference. A preference list of mostly preferred settlement by foreign citizens showed that in addition to Budapest the county towns, tourist centres, spas and peaceful villages rank among the first 50 settlements. Also this list justified our assumption that the settlements with tourist attractions also pulled international migrants.

It is a well-known fact that the migration processes in a broader sense are in a close relationship with tourism. A thorough analysis of mechanisms and their theoretically based interpretation, however, necessitate an interdisciplinary approach from demographers, geographers and representatives of the related sciences.

A VÁNDORLÁS MINT KULTURÁLIS JELENSÉG¹

GYÁNI GÁBOR

A vándorlás tömegjelenséggé válását hosszú időn keresztül elsősorban vagy egyes-egyedül az anyagi motivációk nyilvánvaló hatásával magyarázták. A közbeszédben, de a tudományos gondolkodásban egyaránt a szegénység vándorlásra készítető erejéről adtak számot, adottnak vették tehát, hogy közvetlenül az anyagi életviszonyok a felelősek a tömeges városba áramlásért vagy az amerikai kivándorlásért. Az utóbbi négy évtizedben alapvetően megváltozott e tekintetben a helyzet; megérlelődött ugyanis az a felismerés, hogy bár gazdasági készítetések álltak és állnak a migráció mögött, elsőrendűen azonban az anyagi érdekeket közvetítő motivációs mechanizmusok szabják meg a vándorlási folyamatok intenzitását, irányát és kisebb-nagyobb hatókörét. Már akkor, amikor megkülönböztették egymástól a *push* és *pull* tényezők szerepét a vándormozgalom előidézésében (és fenntartásában), egyszeriben megnyílt az út mindazon értelmezés előtt, mely szerint szinte sohasem az anyagi természetű taszítóerő, végső soron tehát nem pusztán a szegénység vagy az elszegényedés a vándorlásra készítető döntő körülmény. Hozzá kell tenni: a közgazdászok már az 1920-as évektől éltek a *push* és *pull* tényezők közti megkülönböztetés lehetőségével (vö. *H. Runblom–H. Norman* (eds.) 1976), a szóban forgó fogalmi distinkció a történeti irodalomba azonban némileg megkésve, csak az 1960-as években szivárgott be (*Puskás* 1982). Nem véletlen tehát, ha a migráció *push-pull* alapokon nyugvó értelmezése implicite, sőt olykor nyíltan a költség-haszon (*cost-benefit*) elemzés szempontrendszerét alkalmazta e társadalmi jelenségre. Így válhatott idővel a *láncmigráció* közkeletű koncepcióvá; ez egyrészt azt sugallja, hogy ha talán kezdettől nem is, egy bizonyos idő eltelte után azonban minden bizonnyal a lehetséges vándorlási célpontok indukálják a vándorlást; másrészt pedig azt sugallja, hogy nem vagy nem elsősorban az anyagi természetű készítetések hatnak az egyén migrációs döntéseire.

Így kerül végül mindinkább előtérbe a *migráns hálózatok* elmélete, melyet *Charles Tilly áthelyezett hálózatok* névvel illet (*Tilly* 2001), és amit a történetírásban *Rudolph Vecoli* 1960-as évekbeli kezdeményezését (*Vecoli* 1964) gyümölcsöztetve két évtizeddel később *John Bodnar* alkalmaz történeti terepen.

¹ A tanulmány az 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. NKFP projekt keretében készült.

A hálózatelmélet ugyanakkor változatlanul a költség-haszon elv alapján áll. Jól példázza ezt a fogalom definícióját illető nem túl régi megfogalmazás. „A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországban, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül. Ezek fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, mert csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és növelik a migráció várható nettó hozamát.” (*Massey–Arango–Hugo–Kouaouci Pellegrino–Taylor* 2001).

A magyarázó modellek röviden felvázolt átalakulásával szorosan együtt járt, hogy a vándormozgalom kutatása egyre kevésbé kezeli a közösségeket vagy más makrocsoportokat (pl. a társadalmi osztályokat), a migráció alanyaiként, a figyelme ugyanis mindinkább az egyes ember felé fordul, következésképpen a migráns személyisége válik számára a fő tudományos problémává. A perspektíva ebből fakadó leszűkülése a szociológiai, valamint a pszichológiai magyarázó elméletek felbukkanásának kedvezett. A vándorlás szociológiai indíttatású magyarázata során többnyire abból indultak ki, hogy ezen interaktív folyamatnak nem az elszigetelt egyén, hanem az a valaki az alanya, aki mélyen beleágyazódik a szocializációs folyamatokba; ez utóbbiak pedig a kulturális, a társadalmi, valamint a személyes rendszerek síkján fejtik ki a maguk hatását (vö. *Runblom–Norman* (eds.) 1976).

A Parsons-féle strukturális-funkcionális szociológiai szemléletet alkalmazó megközelítés nagy hangsúlyt helyezett az iménti rendszerek kapcsán a norma, a státusz szerep és az intézmény fogalmainak az elemzésére; tette ezt, mivel az uralkodó felfogás szerint mindezek változásai akár a kibocsátó, akár pedig a befogadó oldalon kellő magyarázatot adhatnak a vándorlási jelenségek változásaira.

A vándorlásra ezúttal hatást gyakorló multiplikátor effektusok pszichológiai értelmezése sem tűnt tehát teljesen járhatatlan útnak. A fogalmi kiindulópont ez esetben úgy szólt: ki, mikor, hogyan dolgozta fel a vándorlásra készítető, illetve a vándorlásra csábító külső hatásokat. A vándorló és persze a potenciális vándorló személyiségjegyei kerültek ilyenformán középpontba, mely tényezők állítólag jól megvilágíthatják a vándorlás szelektivitását. A szelektivitásnak, természetesen, megvannak az egyénen kívüli, az egyén feletti szférában rejlő, közgazdasági és szociológiai jellegű okai is, ám – vallották – nem hagyhatók többé figyelmen kívül a tisztán és elsődlegesen kulturális (olykor mondhatni lelki) hatótényezők sem.²

S e ponton nyomban tovább is léphetünk a vándorlás, mint kulturális jelenség természetét firtatva. Ha feltesszük, hogy a fizikai helyválttatás olyan egyéni döntések sorozata, amely kulturális hatótényezők derivátumaként is

² Egy példa: *K. Söderberg* 1977: 127–155.

értelmezhető, akkor a nem kevéssé épp a vándorlás eredményeként keletkező nagyfokú társadalmi keveredés, amilyen az etnikai pluralizmus vagy a nagyvárosi diverzitás, további sorsa veti fel számunkra a kulturális magyarázat szükségességét.

Történetileg tekintve a felfokozott belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom első nagy hulláma a 19. századra, arra az időszakra esett tehát, amely a modern európai nemzet megteremtésének, illetve a nemzetállam-építést célzó erőfeszítéseknek is helyt adott. Mindezen folyamatok egyik döntő mozzanatát – *Ernest Gellner* tézisének magunkévá téve – abban látjuk, hogy a piaci gazdaság, a polgári társadalom, valamint az alkotmányos-liberális állam triászában kikristályosodó modernitás előfeltételezi, egyszersmind elő is segíti a kulturális egyneműsödést (*Gellner* 1983). A folytonos növekedési kényszer, fejti ki *Gellner* egyik rövidebb írásában, a hagyományok szakadatlan megtagadására, vagyis véget nem érő újításra-megújulásra szorítja mindezen társadalmakat. „Az innováció előfeltétele a szüntelen foglalkozási mobilitás... Az eltérő munkahelyek közötti mozgás képessége és – esetenként – a más társadalmi pozícióban levő emberekkel történő kommunikálás és együttműködés azt kívánja meg egy ilyen társadalom tagjaitól, hogy képesek legyenek szóban és írásban formális, pontos, kontextustól független módon kommunikálni – más szóval művelt, írástudó, az üzenetek rendezett, normákhoz igazodó előadására képes emberek kell hogy legyenek... A modern társadalom tagjának általános jellemzői: írástudó, mobil, formálisan egyenlő; mindezt áthatja a merőben képlekeny, folytonos, úgymond részeire esett egyenlőtlenség és egy közös homogén kultúra, melyet az írni-olvasni tudás hordoz, és az iskola sajátított el.” (*Gellner* 1995).

Bárhogy értékeljük is *Gellner* széles körökben vitatott, ennek ellenére ma már kanonizált nemzet fogalmát,³ amely tehát modernitást és kulturális homogenizálódást köt szorosan össze egymással, nem kétséges, hogy a modern nemzetfejlődés és a vándorlás közt sem merőben véletlen időbeli egybeesés teremt igen közeli kapcsolatot. Ha a modernitás annyi, mint hirtelen felgyorsuló urbanizáció, kommercializálódás, iparosodás, valamint a jogegyenlőség (és vele együtt az egyéni szabadság) kiterjesztése, akkor a tömeges vándorlás elválaszthatatlan része ezeknek a folyamatoknak. Márpedig, ha ez így van, akkor nehéz elhessegetni magunktól a gyanút, hogy a vándorlás által (is) gerjesztett modernizáció a kulturális modernitás (de persze nem a kulturális modernség vagy modernizmus) révén valósul vagy valósulhat meg. S itt nem az állam, mint modern nemzetállam e célok szolgálatába állított kényszerasszimilációjáról van elsősorban szó, nem az tehát ezúttal a fő kérdés, aminek rendszerint a politikatörténet szokott különösen nagy figyelmet szentelni. A „nemzetiségpolitikai” történetírói diskurzus ugyanis az utólag sikeres (tehát a 20. században érvénye-

³ Vö. *J. A. Hall* 1995, különösen 10–12.

sülő) nemzetállam-építő törekvések prizmáján át szemlélődik, midőn szigorúan megbélyegzi és a történetileg retrográd jelzőjével látja el azt, ami a liberalizmus nemzeti-kisebbségi kérdés iránti 19. századi valóban nagyfokú érzéketlenségét tanúsítja. Holott a gellneri nemzet fogalom alapján, a múltnak így tekintett kontextusában, magyarul: a modernitáshoz, e ma is nagyra tartott történelmi fejleményhez való közvetlen hozzájárulása folytán az integráció – asszimilációként bekövetkező (s döntően nem az állami akaratként kiteljesedő) – folyamata „természetes” dolognak tűnik, s akár még pozitív módon is értékelhető.

Olyan történelmi konstellációban merül fel ez idő tájt a nemzeti integráció, a nemzetiesítés sürgető szükséglete, amikor a tömeges vándormozgalom a korábbiakhoz képest feltűnően intenzív; ami azt eredményezi, hogy ezáltal feltűnően megszorodnak a dezintegráció lehetséges társadalmi forrásai. Legalábbis, ha a ki- és bevándorlók etnikai és egyéb kulturális közösségi meghatározottságait tartjuk leginkább szem előtt. A helyzet vitathatatlanul paradox volta abból ered tehát, hogy miután a nemzet mint „elképzelt közösség” (Benedict Anderson) létrehozása a *belefoglalás* és a *kirekesztés* egyidejű alkalmazásával történik, a vándorlók szüntelenül próba elé állítják mind a belefoglalás, mind a kirekesztés „iparosait”, (melyek közül a korabeli – liberális – nemzetállam csupán az egyik szereplő), s mind pedig önnön magukat.

Ez az utóbbi éppoly életbevágóan fontos körülmény, mint az előbb említett, hiszen a tényleges vagy szimbolikus migránsok maguk is folyton válaszút elé kerülnek a felettébb kiélezett helyzetben. A dilemma számukra így szól: vagy integrálódnak és akkor megadják ennek a betagozódásnak az árát (még ha az eredetinel jóval kedvezőbb mobilitási esélyeket is nyernek cserébe), vagy nem integrálódnak, akkor viszont meg kell adniuk az ebből a kívülmaradásból szükségképpen adódó árat, aminek mobilitási esélyeik kétségtelen beszűkülése vagy ellehetetlenülése a legfőbb következménye.

A beolvadás és a kívülmaradás szempontjából kivételesen komoly súlya van tehát a migráció mellett meghozott egyéni döntésnek, mivel egy ilyen elhatározás ugyancsak megkönnyíti (mindenesetre jelentékenyen megkönnyítheti), még ha nem is eredményezi automatikusan a nemzeti asszimiláció folyamatába való tevőleges bekapcsolódást. A vándorlástól való feltűnő tartózkodás, ezzel szemben, kellő védettséget biztosít mindenki számára bármiféle nemzeti belefoglalással szemben. Nem csupán a többségi (nemzeti) közösség választása jön vagy jöhet ezúttal szóba, amint azt a hazai szlovákok amerikai kivándorlása oly ékesszólóan bizonyítja; ők ugyanis – kivándorlásuk következményeként – a szlovák nemzeti öntudatosodás élesztőivé váltak.⁴ Tőlük eltérően a szembetűnően mozgékony hazai zsidóság (már persze csak az a része, amelyik valóban nagy fizikai – és társadalmi – mozgékonyaságról tett tanúbizonyságot) a könnyen asszimilálódó, vagyis a nemzeti belefoglalásra önként vállalkozó s együtt-

⁴ A bő irodalomból l. például *L. Tajták* 1990. 86–87.

tal arra immár érett „idegenek” esetét látszik példázni. Az ellenkező pólust testesíti meg ugyanakkor a fizikai immobilitás nagy fokával kiemelkedő hazai románság, illetve a ruténság, amely úgyszólván semmiféle nemzeti belefoglalás iránt nem mutat a dualizmus idején különösebb fogékonyságot (Karády 1997). Ennek a képletnek az eredményét rögzíti a népiségtörténész Szabó István éles szemmel az elsőként az 1940-es évek derekán publikált, ám mindmáig alapvető művében: „az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el...” (Szabó 1990).

A nemzetiségpolitikák tényleges hatékonyságának – vonhatjuk le immár következtetésünket – az egyes lokális etnikai közösségek kulturális ellenálló képessége és ezen szándékai szabják meg a társadalmi korlátait. Ugyanerre a következtetésre jutott *Gérard Noiriel* is az olvasztótégely francia verziójának, a francia nemzeti asszimiláció, mint kikényszerített integráció nagy hagyományú tézisének a felülvizsgálatát célzó munkájában (Noiriel 1996).

A vándorlás – foglaljuk össze röviden az eddigi gondolatmenet mondanivalóját – semmiképp sem intézhető el mint pusztán egy kifejezetten munkaerőpiaci allokációs probléma, ahogy ezt gyakran tette és teszi olykor még ma is a történeti irodalom, amikor az amerikai kivándorlás vagy a városbaözönlés folyamatait értelmezi; és nem is fogható fel csupán meghatározott következményekkel járó település- és népesedéstörténeti fejleményként, ahogy a társadalomtörténet is nemegyszer teszi a kérdést érintve. Álláspontunk szerint a vándorlás (és nem feltétlenül kivétel ez alól még a kivándorlás sem) olyasmis tehát, aminek a társadalmi integráció múltja szempontjából is megvan a maga külön nagy történelmi jelentősége. Az elvándorlás – ennek megfelelően – felfogható tehát úgy (is), mint a nemzeti asszimiláció mellett naponta meghozott (többnyire persze öntudatlan) egyéni döntések jól látható eredménye; amit a legkevésbé sem befolyásol, hogy ténylegesen is bekövetkezett-e (többnyire azonban majd csak a többedik generációban) a teljes nemzeti belefoglalás, a „nemzeti asszimiláció”.

Ha iménti feltevésünk helyes, akkor a korábban paradoxonként említett lát-szólagos ellentmondás nem is igazi ellentmondás. Azt mondtuk ugyanis, hogy történetesen akkor öltötte a legnagyobb méreteket a népesség fizikai mozgása, amikor a nemzeti tartalmú és a minél teljesebb társadalmi integráció iránti igény is a legégetőbb szükségletté nőtte ki magát. A rá következő gondolatmenet szerint viszont a vándorlási hajlam felerősödését a fokozott nemzeti asszimilációs elvárásra (vagy csak készítésre) adott pozitív válaszként lehet vagy kell értékelni, függetlenül attól, hogy melyek voltak ténylegesen az egyes egyén vándorlásra ösztökélő esetenkénti indítékai (pl. a magasabb kereset, a pusztta megélhetés lehetősége vagy a személyes szabadság máshol elérhető magasabb foka).

A kulturális egyöntetűsítés vagy homogenizálódás akkor és ott kecsegtet tehát a legnagyobb sikerrel, amikor és ahol a kevertség, a szociális sokféleség is a

legnagyobb mértéket éri – így mindenekelőtt a migráció lázában élő nagyvárosok és egyáltalán a városok asszimilációs kohójában. Ezt az összefüggést már Szabó István felismerte, kijelentve: „a modern városok... nyitott kapuikkal és messze sugárzó vonzó hatásukkal valóságos keverő medencék, melyekben a népi kiegyenlítődésnek hatékony tényezői működnek” (Szabó 1990). Ebből a látószögből nézve a vándorlás éppenséggel a kulturális ellenállás gyengülésének egyik igencsak kézzelfogható bizonyítéka. A migráció kulturális jelenségként való szemlélete ez esetben azt jelenti tehát, hogy a vándorló magatartást választók stratégiai döntést hoznak a társadalmi integráció kérdésében velük szemben támasztott elvárások ügyében és így oldják meg a maradni vagy továbbállni kínzó, közvetlenül azonban csak gazdasági megfontolásokat sejtető dilemmáját.

Ennek ellenére sem gondolom azonban, hogy a migráció mint kulturális jelenség ezen koncepciója teljes mértékben független lenne mindenféle történelmi kontextustól. Tézisem szerint kizárólag a 19. századi értelemben vett nemzeti integrációs törekvések összefüggésében van vagy lehet a vándorlásnak így felfogott kulturális töltése. A vándorlásnak tulajdonított eme kulturális funkciót vagy inkább kulturális értelmet ugyanakkor nem kifejezetten a manifeszt, sokkal inkább a látens funkció betöltésére alkalmas voltában határozom meg, úgy ahogy az iménti fogalmakat Merton használta, nevezetesen: manifeszt funkció az, aminek a tett célra irányultságát vezető szándék is a részét képezi; s látens funkció az, aminél a tett nem szándékolt és nem felismert következményekre is vezet (Merton 1980).

A 20. században és kivált a nem kifejezetten az európai nemzetfejlődést példázó Észak-Amerikában (Kanada, USA) a vándormozgalom többnyire már nem is képes betölteni sem nyílt, sem látens formájában ezt a vándorlásnak tulajdonított kulturális funkciót. Éppen ebben áll mind az *olvasztótégely*, mind pedig a *kulturális pluralizmus* névvel illetett asszimilációs modellek fő jelentése. Az olvasztótégely esetében az integráció ugyanis többé nem az egyoldalú (tehát a felülről diktált, mindenesetre az egyetlen követendő modellhez igazított) beolvadás (befoglalás) diktátumához igazodik, hanem a sokféleségből összeadódó, az egymással való keveredés útján keletkező új nemzeti entitást ismeri el mint érvényes kánont. A kulturális pluralizmus pedig már akkulturációt sem követel a migránsok nagy tömegeitől, és nagy teret enged az etnikai enklávek létezésének, valamint a rájuk (is) épülő, strukturálisan különálló résztársadalmaknak. Valójában nem is teljesen helytálló, ha asszimilációról beszélünk itt, hiszen nem hat már többé a befoglalás és a kirekesztés szabályai szerinti adaptáció kívánalma.⁵ Innen ered, hogy a bevándorlás amerikai kutatói mind gyakrabban beszélnek csupán *incorporation*-ról (Pedrazza-Baily 1990). Ez azokat a társadalmi integrációs fejleményeket hivatott kifejezni, me-

⁵ Vö. Gordon M. M. 1964, különösen az 5. és 6. fejezet.

lyekkel a nyugat-európaiaknak is meg kellett már ismerkedniük az elmúlt fél évszázad során (gondoljunk a németországi törökökre, Anglia indiai és pakisztáni közösségeire, vagy Franciaország arab lakosságára), de amelyek a mi számunkra sem számítanak már teljesen ismeretlennek – gondoljunk csak a kínai bevándorlók magyarországi közösségére (Nyíri 2000).

IRODALOM

- Bodnar, John* (1985): *The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America*, Indiana University Press, Bloomington.
- Gellner, Ernest* (1995): A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In: *Bretter Zoltán–Deák Ágnes* (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 188–213.
- Gellner, Ernest* (1983): *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Gordon, Milton M.* (1964): *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York.
- Hall, John A.* (1995): Nationalisms, classified and explained. In: *Sukumar Periwál*, ed. *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest – London – New York, 8–34.
- Karády Viktor* (1997): Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In: *Uő.*: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Tanulmányok. Cserépfalvi, Budapest, 151–196.
- Merton Robert K.* (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest.
- Noiriel Gérard* (1996): *The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Nyíri Pál* (2000): Kivándorolni hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében. In: *Sík Endre–Tóth Judit* (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Budapest, 82–91.
- Pedrazza-Baily, Silvia* (1990): Immigration research: a conceptual map. *Social Science History*, 14, 1.
- Puskás Julianna* (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Runblom, Harald–Norman, Hans* (eds.) (1976): *From Sweden to America. A History of the Migration*, University of Minnesota Press - University of Uppsala, Minneapolis - Uppsala.
- Söderberg, Kjell.* (1977): Personal characteristics and selective migration. *American Studies in Scandinavia*, 9, 1–2, 127–155.
- Szabó István* (1990): *A magyarság életrajza*, Akadémiai Kiadó, Budapest (Reprint kiadás).
- Tajták, Ladislav* (1990): Slovak emigration: its causes and consequences. In: *Julianna Puskás*, ed. *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 74–89.
- Tilly, Charles* (2001): Áthelyeződött hálózatok (részletek). In: *Sík Endre*, vál., szerk., *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 89–105.

Vecoli, R. J. (1964): Contadini in Chicago: a critique of The Uprooted. Journal of American History, 404–417.

Tárgyszó:

Vándorlás

MIGRATION AS A CULTURAL PHENOMENON

KÖZLEMÉNYEK

A GYERMEKVÁLLALÁS PSZICHOLÓGIAI ÉS SZOCIÁLIS HÁTTÉRTÉNYEZŐI A MAGYAR NÉPESSÉG KÖRÉBEN

KOPP MÁRIA – SKRABSKI ÁRPÁD

Bevezetés

A legújabb Demográfiai Évkönyv (2002) szerint 2002-ben a magyar népesség fogyása 1000 lakosra számítva -3,5, ez azt jelenti, hogy 2002-ben 36 029 fővel fogyott a magyar népesség. Ez az adat ismét rosszabb, mint a 2001. évi 35 136 ezres fogyás. A népességfogyás 1999-ben 48 565 fővel tetőzött, ehhez képest a 2001-es évre 13 429 fővel csökkent a fogyás. Utoljára 1980-ban volt pozitív ez az arány, azóta lényegében folyamatos a népesség csökkenése, azonban 1992-ben lépte át először a 30 ezret. Ilyen mértékű népességfogyás csak a Baltikum országaiban, Oroszországban, Ukrajnában, Bulgáriában tapasztalható. A szomszédos országok közül Szlovákiában (-0.3), Szlovéniában (-0.4), Csehországban (-1.5) is sokkal jobb a helyzet.

A népességfogyással kapcsolatban a rendkívül súlyos ún. idő előtti halálozási krízis jelenségével és lehetséges okaival viszonylag sok – bár nem elég – tanulmány foglalkozik, pl. *Klinger*, 2001, 2003a,b, *Kopp* és mtsai, 1995, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, *Skrabski*, 2003a,b, *Skrabski* és mtsai, 2003, azonban sokkal kevesebb figyelem irányul a gyermekszám, az élveszületések arányának csökkenésére. Sokan meg is kérdőjelezik ennek a kérdésnek a fontosságát, hiszen ebben a tekintetben a civilizált országokban világjelenségről van szó. Elég azonban csupán a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátó rendszer csőd közeli helyzetére gondolnunk ahhoz, hogy megértsük, ha egy országban nem születnek gyermekek, nem lesz olyan réteg, amely az időseket eltartsa. Erre a drámai helyzetre régóta próbálják felhívni a figyelmet a demográfusok, azonban nem tapasztalható valódi, kormányzati ciklusokon átívelő, a népességfogyás csökkentését prioritásként kezelő akarat (*Cseh-Szombathy* 2001; *Antal Z.* 2000; *Hablicsek* 2003; *Spéder* 2003; *Kamarás* 2003.)

Ha a teljes termékenységi arányszámot hasonlítjuk össze, akkor nálunk valamivel jobbak a mutatók, mint régióink szomszédos országaiban, vagy Spanyolországban, Olaszországban, azonban azért itt is a sereghajtók közé tartozunk. A termékenységi arányszám azt jelenti, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete során hány gyermeknek adna életet (Demográfiai Évkönyv 2002). Ez az arány 2002-ben nálunk 1,31 volt, Csehországban 1,14, Lengyelországban 1,29, Olaszországban 1,20, Spanyolországban 1,26, de az USA-ban 2,03, Franciaországban 1,90, Norvégiában 1,78, Svédországban 1,57.

Az alapvető kérdés az, hogy milyen tartalékaink vannak a gyermekszám, a termékenység növelésére? Számos vizsgálat bizonyította, hogy a magyar társadalom még mindig család- és gyermekközpontú, ebben a szomszédos országokkal összevetve is jelentősen jobban állunk (*Cseh-Szombathy* 1991, 1994, 2001; *Pongrácz Tné* 1994, 2000; *S. Molnár* 2000, *Somlai* 2000; *Tóth O.* 1994, 1998, *Utassy Á.* 2000). Ez azt is jelenti, mint legutóbbi vizsgálataink is bizonyítják, hogy igen alacsony azoknak az aránya, akik egyáltalán nem szeretnének gyermeket, és jelentős különbség van a kívánt és a végül megszülető gyermekek száma között. A népesedéspolitikának tehát arra kellene elsősorban koncentrálnia, hogy ezek a kívánt, de még meg nem született gyermekek megszülethessenek.

A cikkben a Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérésünk eredményei alapján azt mutatjuk be, hogy a 45 évesnél fiatalabb magyar nők és férfiak hány gyermeket szeretnének, és milyen pszichológiai és társadalmi tényezők segíthetik, illetve akadályozhatják ezeknek a várt gyermekeknek a világra jövetelét.

KUTATÁSI MÓDSZEREK

A Hungarostudy 2002 országos adatfelvétel 18 év felett reprezentálja a lakosságot nem, kor, 20 megye és 150 kistérség szerint. 2002-ben 12643 személy kikérdezése történt meg otthoni interjú formájában (lásd részletesen *Skrabski*, in press, *Rózsa* és mtsai, 2003).

Mintakiválasztás

A minta kiválasztásánál többszörösen rétegzett mintavételt alkalmaztunk. A minta a magyar 18 év feletti lakosság 0,18%-át képviseli. A címetek véletlen kiválasztás útján a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatala népeség-nyilvántartási adatbázisából nyertük. Minden 10 000 főnél nagyobb lélekszámú település szerepelt a mintában, a kisebb településekből a lakosság számának függvényében véletlen mintát kaptunk, amely kistérségenként nem és kor szerint reprezentálja a lakosságot. A visszautasítási arány 17,7% volt, ezen belül a nagyvárosok visszautasítási aránya lényegesen magasabb. A visszautasítók helyett a pótlistából hasonló jellemzőkkel rendelkező személyt választottunk. Ez nem eredményezett szignifikáns eltérést a minta összetételében. Az otthoni interjúkat kerületi védőnők végezték. Egy adatfelvétel megközelítőleg egy órán át tartott.

Kérdőívek

A kérdőív 701 kérdésből áll, amelyben a demográfiai, szociális-gazdasági, életmód, pszichológiai és egészségi jellemzőkre kérdeztünk rá igen részletesen, a pszichológiai tényezők esetében validált kérdőívek segítségével. Részletesen rákérdeztünk a társadalmi-gazdasági jellemzőkre, a végzettségre, a személyes és családi jövedelemre, tulajdonra.

A gyermekvállalással kapcsolatos kérdések:

Hány gyermeke van ?
és
Hány gyermeket szeretne vagy szeretett volna?

A jelen vizsgálatban használt kérdőívek:

Munkaképesség önbecslése (0 nincs munkaképesség csökkenés – 5 ágyhoz vagy toléshoz kötött)

Egészségi állapot önbecslése (SRH=self rated health) Hogyan minősíti egészségi állapotát? 1–5 skálán, és

Saját kortársaihoz hasonlítva hogyan minősíti egészségi állapotát? 1=sokkal rosszabb
5=sokkal jobb

Társas támogatás

A gyermekvállalással összefüggésben a Társas támogatás skála különösen jelentős, amely 0–3-as skálán kérdez rá arra, hogy nehéz élethelyzetben mennyi támogatás várható szülőtől, partnertől, barátától, rokontól, gyermektől, segítő foglalkozásútól (Kopp, Skrabski 1992; Kopp és mtsai 2000).

WHO Általános Jól-lét, Életminőség Skála (Bech és mtsai 1996).

Rövidített Beck Depresszió Skála (Beck és mtsai 1961; Kopp, Skrabski 1995; Kopp és mtsai 1995, 1997, 1998, 2000; Réthelyi és mtsai 2001; Rózsa és mtsai 2002, 2003).

Énhatékonyág, kompetencia (Schwarzer 1993; Kopp és mtsai 1993).

Rövidített Ellenségesség kérdőív (Kopp és Skrabski 1995; Kopp és mtsai 1998, 2000).

Anómia Skála (Andorka 1996; Kopp és mtsai, 1999a).

Konfliktusmegoldó Kérdőív (Folkman és Lazarus 1980; Kopp és Fóris 1993; Kopp és Skrabski 1995).

Koherencia-érzés (Élet értelme) Skála és Életesemények a Rahe-féle Rövidített Stressz és Megküzdés Kérdőívből (Rahe, Tolles 2002; Skrabski és mtsai, in press b).

Társadalmi tőke mutatók (Kawachi és mtsai 1997, 2000; Skrabski és Kopp 1999; Skrabski és mtsai 2003; Skrabski 2003).

Chicago Társadalmi Hatékonyág Kérdőív (Sampson és mtsai 1997; Lindström és mtsai 2002; Skrabski és mtsai, in press a), amely a szomszédsági kapcsolatok erősségére kérdez rá.

Vallásosság – vallásgyakorlás módja és a vallás szubjektív fontossága.

Nemzetiségi (etnikai) csoporthoz tartozás a KSH népszámlálási felsorolás szerint.

*Eredmények**Kívánt és tényleges gyerekszám a 45 évesnél fiatalabb népességben*

Hány gyereket szeretne?

A nők átlagosan 2,14, tehát száz 45 évnél fiatalabb nő 214 gyermeket szeretne, a férfiak 2,13, azaz 100 férfi 213 gyermeket szeretne, a férfiak és a nők között ebben a tekintetben egyáltalán nincs különbség.

Az 1. táblázat mutatja a száz nőre jutó kívánt és tényleges gyermekszámot, és a KSH Népszámlálás (2001) szerinti gyermekszámot a nők esetében, illetve a száz férfira jutó kívánt és tényleges gyermekszámot 45 év alatt, öt éves bontásban. A táblázatból kitűnik, hogy a Hungarostudy és a KSH népszámlálás tényleges gyermekszámra vonatkozó adatai gyakorlatilag teljesen megegyeznek.

A tényleges gyermekszám, mivel a minta a magyar népesség megoszlását tükrözi, a 18–44 évesek között nyilván még lényegesen alacsonyabb, mint ahány gyermekük meg fog születni. Ha azonban a jelenlegi és a kívánt gyermekszám különbségét szeretnénk megismerni, ez a szám sokat mond, hiszen ugyanazoknak a fiataloknak tettük fel mindkét kérdést.

1. Száz nőre jutó kívánt és tényleges gyermekszám

	45 évnél fiatalabb nők (N=2949)		
	Kívánt gyermekszám	Tényleges gyermekszám	KSH tényleges
20–24 év (N=654)	204	28	30
25–29 év (N=633)	210	89	91
30–34év (N=581)	218	164	158
35–39 év (N=526)	218	185	189
40–45 év (N=555)	222	200	195
Együtt (N=2949)	214	128	128

	45 évnél fiatalabb férfiak	
	Kívánt gyermekszám	Tényleges gyermekszám
20–24 év (N=571)	207	12
25–29 év (N=575)	210	55
30–34év (N=529)	211	122
35–39 év (N=501)	219	170
40–45 év (N=465)	221	193
Együtt (N=2949)	213	105

Megjegyzés: A KSH Népszámlálás (2001) szerinti gyermekszámot is közöljük a nők esetében.

2002-ben a 45 évnél fiatalabb nők tényleges gyermekszáma 1,28 volt, tehát 100 nőnek 128 gyermeke született már meg, ugyanők azt mondták, hogy összesen 214 gyermeket szeretnének, tehát esetükben minden 100 nőnek még 86 gyermeke születhetne meg.

Mivel a férfiaknak általában később születnek gyermekeik, mint a nőknek, a 45 évnél fiatalabb férfiak tényleges gyermekszáma 1,05 volt, tehát 100 férfinak 105 gyermeke született meg 45 év alatt – esetükben, ha a kívánt gyermekek még megszülethetnének, minden száz férfinak még 108 gyermeke jöhetne világra.

Ha a jelenlegi és a tényleges gyerekszám megoszlását vizsgáljuk, az első és legfontosabb jellemző, hogy a megkérdezetteknek csupán 2%-a válaszolta azt, hogy egyáltalán nem szeretne gyermeket, 13% csak egy gyereket, a legtöbben, 61% kettőt, viszonylag sokan, 20% hármat és csak nagyon kevesen, 4% szeretne háromnál több gyermeket (2. táblázat).

2. A kívánt gyermekszám a teljes 45 évnél fiatalabb népességben
(N=5597)

	Kívánt
Nem akar gyereket	2%
Egy gyereket szeretne	13%
Két gyereket szeretne	61%
Három gyereket szeretne	20%
Több gyereket szeretne	4%

A 3. táblázat azt mutatja, hogy a Hungarostudy mintában és a népszámlálás alapján a gyermektelenek aránya gyakorlatilag teljesen megegyezik.

3. A gyermektelenek aránya a 45 évnél fiatalabb nők között a Hungarostudy 2002 felmérés,
illetve a KSH Népszámlálás 2001 szerint

	Hungarostudy 2002	KSH Népszámlálás 2001
20–24 év (N=654)	79%	78%
25–29 év (N=633)	42%	44%
30–34 év (N=581)	17%	18%
35–39 év (N=526)	10%	10%
40–45 év (N=555)	6,3%	8%
Együtt (N=2949)	33%	34%

A 4. táblázat a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élő fiatal nők gyermekvállalási attitűdjét hasonlítja össze a 45 évnél fiatalabb nők között. A kívánt gyermekszám alacsonyabb az élettársi kapcsolatban élők esetében, a házasságban élők között magasabb, mint a népesség átlaga, száz házas nő 219, száz élettársi kapcsolatban élő nő 197 gyermeket szeretne.

4. A tényleges és a kívánt gyermekszám a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élő
45 évnél fiatalabb nők között, száz nőre számítva (N=2949)

Hány gyereket szeretne?

Házas (N=1612)	219
Élettárs (N=252)	197

Gyerekszám:

Házas	177	KSH (Népszámlálás 2001)	166
Élettárs	104		

Művi abortuszok száma:

Házas	0,26
Élettárs	0,30

Ha életkor szerint korrigáljuk az adatokat, a tényleges gyermekszám nem alacsonyabb az élettársi kapcsolatban élők között, mint a házások esetében, mivel a házások idősebbek – ma a párok többsége néhány évi együttélés után házasodik meg. A házások esetében száz nőnél 26, míg az élettársi kapcsolatban élőknel 30 művi terhességmegszakítás történt – természetesen ez nem egyenletesen oszlik meg, vannak, akiknek több abortusza is volt.

A Hungarostudy 2002 során rákérdeztünk a nemzetiségi, etnikai hovatartozásra. A 45 évnél fiatalabb nők 3,6% mondta magát cigány, roma származásúnak. Érdekes módon, a kívánt gyermekszám tekintetében nincs nagyon jelentős különbség a roma és a nem roma nők között, száz cigány nő 235, száz nem cigány nő 213 gyermeket szeretne (5. táblázat).

5. A tényleges és a kívánt gyermekszám a roma, illetve a nem roma 45 évnél fiatalabb nők között (N=2949)

Hány gyereket szeretne?	
Roma (N=105)	2,35
Nem roma (N=2844)	2,13
Gyerekszám:	
Roma	2,08
Nem roma	1,25
Művi abortuszok száma:	
Roma	1,04
Nem roma	0,25

A tényleges gyermekszám természetesen sokkal magasabb a roma fiatal nők között, 45 év alatt közöttük majdnem meg is születtek a kívánt gyermekek, a száz nőnek 208 gyermeke, míg a nem cigány nők között 45 év alatt ez a szám lényegesen alacsonyabb. Érdekes feltenni a kérdést, mi a magyarázata, hogy az igen nehéz életkörülmények ellenére a cigány fiatal nők kívánt gyermekei korán és valóban megszületnek, míg a népesség többségében nem. *Gyukits György* (1999, 2003) kiváló elemzése szerint a cigány fiatal nők számára a gyermek ma is jelentős szerepbeteljesülést, elfogadottságot, önértékelési pozitívumot jelent, míg a társadalom többi rétegében ez kevésbé van így.

Bár korábbi vizsgálataink szerint (*Csoboth* és mtsai 1999; *Fojtyik* és mtsai 1999) a fiatal nők, a cigány nemzetiségűek is azt választották, hogy tisztában vannak a fogamzásgátlás módszereivel, a valódi tragikus helyzet az, hogy ma is nagyon sokan az abortuszt használják fogamzásgátlás céljaira, erre mutat, hogy átlagosan minden roma fiatalasszonyra jut egy művi terhességmegszakítás, száz fiatal nőre 105.

Gyermekvállalás és egészségi állapot a 45 évnél fiatalabb népesség körében

Vizsgálataink talán legmeghökkenőbb eredménye, hogy a mai magyar társadalomban a gyermekvállalás a nők esetében több mutató tekintetében a gyermektelenekhez képest rosszabb életminőséggel és lelkiállapottal jár együtt, míg a férfiak esetében ennek az ellenkezője jellemző.

Az adatokat korrigáltuk életkor és iskolázottság szerint, hiszen az alacsonyabb társadalmi-gazdasági rétegekben több a gyermek és a gyermekszám az életkor előrehaladásával nő – míg az egészségi állapot romlik.

A 6. táblázat a gyermekszámot befolyásoló tényezők parciális korreláció értékeit mutatja a nők és férfiak esetében, miután az adatokat korrigáltuk életkor és iskolázottság szerint.

6. A gyermekszám és a testi-lelki egészségi állapot mutatóinak parciális korrelációs együtthatói a 45 évesnél fiatalabb magyar népesség körében, életkor és iskolázottság szerint korrigálva (NS=nem szignifikáns)

	Gyerekszám nők (N=2864)	Gyerekszám férfiak (N=2546)
Munkaképesség	-.0519 p=.003	NS
Relatív egészség	NS	.0339 p=.041
Életminőség (WHO)	-.0438 p=.009	NS
Kompetencia	NS	.0557 p=.002
Koherencia (Élet értelme)	.0502 p=0.28	NS
Szorongás (HAS)	.0410 p=.014	.0369 p=.031
Szociális gátoltság	NS	-.0495 p=.006
Partnerre számíthat	.2836 p=.000	.3467 p=.000
Szomszédra számíthat	NS	.0418 p=.050
Társas támogatás	.1099 p=.000	.1143 p=.000
Vallásgyakorlás	NS	.0347 p=.038
Vallás fontossága	.0352 p=.029	.0521 p=.004
Cigány nemzetiségű	.1456 p=.000	.2041 p=.000
Napi cigarettaszám	NS	.0377 p=.027
Kívánt gyermekszám	.3662 p=.000	.3303 p=.000
Hét végi munkaórák	.1131 p=.000	.1510 p=.000

A gyermekszám legfontosabb előrejelzője az, hogy mennyire számíthatunk partnerünkre nehéz élethelyzetekben. Érdekes módon az élettársi kapcsolatban élők között a partnertől várható társas támogatás mértéke még fontosabb előrejelzője a gyermek vállalásának, mint a házasságban élők esetében.

Szintén igen fontos tényező az egyéb társas támogatás mértéke, ebből a szempontból a nők számára a szomszédtsági támogatás különösen fontos. A gyermeket vállaló szülők fokozott terhelését, bizonytalan helyzetét jelzi, hogy a szorongás mind a nők, mind a férfiak esetében egyenes arányban van a gyermekek számával. Ezzel függhet össze, hogy a gyermekes férfiak többet dohányoznak. A gyermekesek fokozott szorongása a társadalom felelőssége, hiszen a gyermekvállalást gyakorlatilag hobbinak, a szülők egyéni vállalásának tekintik és igen kevés kompenzációt kapnak azért, hogy a társadalom többi tagja helyett is vállalják a következő generáció felnevelésének bizonytalanságát, kockázatát. Ennek súlyát mutatja, hogy a hét végén munkával töltött napok száma igen szignifikánsan nő a gyermekek számával mind a férfiak, mind a nők között.

Bár nem nagyon erős, de szignifikáns és érdekes módon ellenkező irányú kapcsolat van a nők és a férfiak esetében a gyermekvállalás és az életminőség, az egészségi állapot önbecslése között. Életkor és iskolázottság szerint korrigálva az adatokat, a gyermekes nők munkaképességüket és életminőségüket szignifikánsan rosszabbnak ítélték, mint a nem gyermekesek a gyermekszámmal arányosan. Ez arra mutat, hogy a gyermekvállalás aránytalanul megter-

heli a fiatal nőket a mai magyar társadalomban, hiszen a munkahelyi bizonytalanság, az otthon és a munkahely kettős elvárásai fokozottan veszik igénybe őket. Ha azt szeretnénk elérni, hogy a kívánt gyermekek megszülethessenek, a fiatal nők számára ezt a bizonytalanságot és fokozott terhet kellene alapvetően orvosolni (Lakatos 2003).

Igen érdekes módon, a fiatal férfiak esetében fordított a helyzet, a gyermekes férfiak kortársaikhoz képest jobbnak ítélik egészségi állapotukat, és kompetensebbnek, hatékonyabbnak tartják saját magukat, inkább érzik úgy, hogy az életnek van értelme, mint nem gyermekes társaik, szintén életkortól és iskolázottságtól függetlenül. A férfiak esetében a társas gátoltság, gátlásosság és a gyermekszám között fordított a kapcsolat, a nők esetében nincs ilyen összefüggés.

A vallás fontossága és a gyerekszám között pozitív korreláció van, de a vallásgyakorlás módja csak a férfiak esetében függ össze a gyermekek számával. Ugyanakkor az egyes vallási csoportok között nem találtunk szignifikáns különbséget a gyermekszám tekintetében.

A társadalmi-gazdasági tényezők és a gyermekvállalás

Ha az adatokat életkor szerint korrigáljuk, a gyerekszám 45 év alatt rendkívül szignifikáns negatív kapcsolatban áll a végzettséggel, különösen a nők között, az anya és az apa végzettségével, a saját és a családi jövedelemmel, a gépkocsi tulajdonnal és a saját anyagi helyzet relatív becslésével. A nők esetében az anya, a férfiak esetében az apa iskolai végzettsége a lényegesebb negatív hatású tényező. A nők munkahelyi biztonságérzete és kontroll érzése az iskolázottság szerinti korrekció után is negatív kapcsolatban van a gyermekvállalással, azonban a rossz főnök is csökkenti a gyermekvállalás valószínűségét (7. táblázat). A munkahelyi biztonsággal kapcsolatban nem kérdeztünk rá arra, hogy mennyire számíthat további foglalkoztatásra abban az esetben, ha gyermeket vállal. A mai munkahelyi viszonyok között a jó munkahelyi körülmények ellene hatnak a fiatal nők gyermekvállalásának, mert igen kockázatosnak érzik, hogy feladják ezt a helyzetet.

7. A gyerekszám és a társadalmi-gazdasági mutatók parciális korrelációs együtthatói a 45 évesnél fiatalabb magyar népesség körében, iskolai végzettség szerint korrigálva (NS=nem szignifikáns)

	Gyerekszám nők (N=2864)	Gyerekszám férfiak (N=2546)
Végzettség	-.2784 p=.000	-.1523 p=.000
Apa végzettsége	-.2075 p=.000	-.1425 p=.000
Anya végzettsége	-.2357 p=.000	-.1352 p=.000
Saját jövedelem	-.1117 p=.000	-.2357 p=.000
Családi jövedelem	-.0602 p=.002	-.0563 p=.007
Gépkocsi tulajdon	-.0807 p=.000	-.0648 p=.001
Relatív anyagi helyzet	-.0767 p=.000	-.0847 p=.000
Munkahelyi biztonság	-.1747 p=.000	NS
Rossz főnök	-.0875	NS
Munkahelyi kontroll	-.1960 p=.000	NS

Összességében tehát továbbra is jellemző, hogy a gyermeket vállaló fiatalok anyagi helyzete minden tekintetben lényegesen rosszabb, mint a gyermekteleneké. Ebben azonban fontos tényező, hogy a magasabb végzettségű, jobb keresetű rétegekben kevesebb a gyer-

mek. Ha az adatokat iskolázottság szerint korrigáljuk, a férfiak esetében a saját jövedelem és a gyerekszám között már pozitív korrelációt kapunk ($r=.0713$, $p=.001$). A nők szempontjából azonban sokkal rosszabb a helyzet, az iskolázottság szerinti korrekció után is szignifikánsan kevesebb a saját ($r=.0441$ $p=.022$) és a családi jövedelme ($r=.0405$ $p=.038$) a gyermekes nőknek.

Ha azonban azt vizsgáljuk meg, hogy hány gyermeket szeretnének a fiatalok, akkor az iskolázottsággal pozitív kapcsolatban van a kívánt gyermekszám, mind a férfiak, mind a nők között. A magasabb végzettségű rétegekben különösen fontos volna segíteni ezekben a kívánt, de a tanulmányi évek alatt elhalasztott gyermekeknek a megszületését, hiszen a család és a hivatás szerepkonfliktusa a nők esetében valóban drámai a mai magyar társadalomban. Nem megoldás, hogy természetesnek tekintsük, hogy a nők a munkahelyen törvényszerűen hátrányos helyzetbe kerülnek azáltal, ha az egész társadalom szempontjából létfontosságú másik szerepüket is betöltve gyermeket vállalnak. Norvégiában, Svédországban ezen a téren jelentős lépések történtek, mint *Janne Matlary* (2001) könyve elemzi.

Ha az adatokat kor és iskolázottság szerint korrigáljuk, a nők közül több gyermeket szeretnének azok, akiknek a családi jövedelme magasabb, és akik országos viszonylatban jobbnak ítélik anyagi helyzetüket másokhoz viszonyítva. Ezek abszolút számok, tehát nem csak arról van szó, hogy akiknek még kevésbé van gyerekük, azok ezt pótolni szeretnék, hanem abszolút számban is több gyereket akarnának. A férfiak esetében szintén több gyermeket szeretnének azok, akiknek magasabb a jövedelme, és akik másokhoz képest jobbnak ítélik anyagi helyzetüket. A férfiak esetében a kívánt gyermekszám sokkal inkább van pozitív kapcsolatban olyan pozitív személyiségjellemzőkkel, mint a kompetencia-érzés, hatékonyság és a pozitív életminőség, míg a nők esetében a partnertől, házastárstól kapott támogatásnak van elsősorú jelentősége a kívánt gyermekszám szempontjából. Természetesen ez a tényező a férfiak gyermekvállalás iránti attitűdjét is alapvetően határozza meg.

A gyermektől várt támogatás a magyar társadalomban

Miközben, mint a bevezetésben láttuk, a megszülető gyermekek száma folyamatosan csökken, a teljes társadalom körében rendkívül megnőtt azok aránya, akik úgy gondolják, hogy nehéz élethelyzetben elsősorban gyermekeikre számíthatnak. A magyar népesség körében végzett korábbi Hungarostudy felmérésekhez hasonlóan, 2002-re a teljes népességben a nők között 62% érzi úgy, hogy nehéz élethelyzetben nagyon számíthat gyermekei támogatására, míg a férfiak 51%-a válaszolta ezt. Mind a férfiak, mind a nők esetében ez az arány megduplázódott 1995 és 2002 között, az ugyanarra a kérdésre adott válasz tanúsága szerint (8. táblázat).

8. A teljes népesség körében a gyermektől várt támogatás nehéz élethelyzetben (N=12 640)

Nők	
1988 nagyon	34%
1995 nagyon	30%
2002 nagyon	62%
Férfiak	
1988 nagyon	29%
1995 nagyon	22%
2002 nagyon	51%

Áttekintés: A népesedéspolitika alapvető célja kellene legyen, hogy segítse azoknak a gyermekeknek a vállalását, akiket a szülők kívánnak, de egyelőre még nem születtek meg. Ez a szám ma Magyarországon lényegesen magasabb, mint a megszülető gyermekek száma. 45 év alatt, a Hungarostudy 2002 felmérés eredményei szerint a nők és a férfiak esetében ez az arány 2,14, illetve 2,13 lenne. Az iskolázottság ténylegesen negatív kapcsolatban áll a gyermekvállalással, azonban mind az iskolázottabb nők, mind a férfiak több gyermeket szeretnének, mint a kevésbé tanultak, ennek megvalósításában kellene őket segíteni. A mai magyar társadalomban a gyermeket vállaló nőkre nehezedő lelki és anyagi terhek súlyát jelzi, hogy mind életminőségüket, mind munkaképességüket rosszabbnak minősítik, mint gyermektelen társaik. A társadalomnak feltétlen kötelessége, hogy ezen a helyzeten segítsen, hiszen a fiatal nők vállalják a legnagyobb népgazdasági gondokkal fenyegető nyugdíj és egészségügyi krízis megelőzését. A gyermeket vállaló férfiak életminősége, egészségi állapota ezzel szemben jobb, mint gyermektelen társaiké, és kompetensebbnek érzik magukat. Szakítani kellene azzal a felfogással, hogy a gyermek a nő ügye, hiszen a férfi személyiség-fejlődés szempontjából a gyermekvállalás még fontosabbnak tűnik. Mind a gyermekvállalás, mind a kívánt gyermekszám a legszorosabb kapcsolatban azzal van, hogy a fiatalok nehéz élethelyzetben mennyire számíthatnak partnerükre, házastársukra, illetve élettársukra. Ezért a bizalom, a megbízhatóság, azaz a társadalmi tőke erősítése a felelős gyermekvállalás alapvető feltétele. Erre azért is különös szükség volna, mert a középkorú vagy idősebb népesség életminőségének igen fontos tényezője, hogy mennyire számíthatnak gyermekeikre. Érdemes volna ezt a szempontot is hangsúlyozni a fiatalok számára, amíg még nem késő világra hozni az elhalasztott gyermekeket. Ehhez azonban a társadalomnak, a munkahelyeknek minden segítséget meg kellene adniuk a fiataloknak, és általánossá kellene tenni azt az attitűdöt, hogy minden gyermek megszületése mindannyiunk közös ügye, érdeke és öröme.

Köszönetnyilvánítás: Köszönetet mondunk a „Hungarostudy 2002” munkacsoport tagjainak, különösképpen Réthelyi Jánosnak, Stauder Adriennek, Rózsa Sándornak, Raduch Csillának, Hajdú Katalinnak, Somorjai Noéminek, Szűcs Lászlónak, Székely Andrásnak, Csoboth Csillának, Gyukits Györgynek, Lőke Jánosnak, Ódor Andreának és az Országos Védőnő Szolgálat munkatársainak a felmérés elvégzéséért. A kutatás az Egyesült Nemzetek Szervezetének Fejlesztési Programja (UNDP, Hun/00/002), az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (T-29067 /1999/, T-32974 /2000/ és a TS-40889/2002), valamint a Nemzeti Kutatás-Fejlesztési Program (NKFP-01/002/2001) keretében történt.

IRODALOM

- Andorka, R. (1996) Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek Antológia.
- Antal Z. L. (2000) Népesedési folyamatok és az európai kultúra jövője. In: Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére. Szerk.: Spéder Zolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bech, P., Staehr-Johansen, K., Gudex, C. (1996) The WHO (Ten) Well-Being Index: validation in diabetes. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65, 183–190.
- Beck, A. T., Ward, C. H., Mendelson, M., Mock, J., Erbaugh, J. (1961) An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561–571.
- Cseh-Szombathy L. (1991) A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Társas kapcsolatok. Szerk.: Utasi Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy L. (1994) Értékváltozások a magyar családban. INFO-Társadalomtudomány, 30.

- Cseh-Szombathy L. (2001) A népesedési folyamatok alakulása Magyarországon. In: Népesedés és népesedéspolitika. Szerk.: Cseh-Szombathy L., Tóth P. P. Századvég Kiadó, Budapest.
- Csoboth Cs. (1999) Egészségkárosító magatartásminták fiatal nők körében – Jobb egészséget a nőknek. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 16–29.
- Demográfiai Évkönyv, 2002, KSH, Budapest.
- Fojtyik I., Kiss K., Rózsa S. (1999) Fiatal nők szexuális életének egyes dimenziói: fogamzásgátlás, gyermekvállalás, terhességmegszakítás. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 30–40.
- Folkman, S., Lazarus, R. (1980) An analysis of coping in a middle aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219–239.
- Gyukits Gy., Úrmös A. (1999) Roma nők véleménye állapotukról és egészségügyi ellátásukról. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 54–60.
- Gyukits Gy. (2003) Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatal roma nők körében. *Szociológiai Szemle* II. 59–83.
- Hablicsek L. (2003) A népességreprodukció területi aspektusairól. *Demográfia*, 46, 1, 45–72.
- Kamarás F. (2003) Fertility preferences versus actual behavior in Hungary, European Population Conference Warsaw, 26-30 August 2003, Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities, (ed. Irena E. Kotowska and Janina Józwiak) Warsaw 2003, pp. 165-187.
- Kamarás F. (2003) Gyermekvállalás. KSH „Népesedés és család” konferencia, 2003. október 14.
- Kawachi, I., Kennedy, B. P., Lochner, K. S. M., Prothrow-Stith, D. (1997) Social Capital, Income Inequality, and Mortality. *American Journal of Public Health*, 87(9), 1491–1498.
- Klinger A. (2001) Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint. *Demográfia*, 44, 3–4, 227–258.
- Klinger A. (2003) A kistérségek halandósági különbségei. *Demográfia*, 46, 1, 9–44.
- Kopp, M. (2001) Az egészségi állapottal összefüggő életminőség. In: *Életminőség és vizsgálata a gasztroenterológiában*. (Szerk: Újszászy L., Udvardy M., Kupcsulik P.) MEDISZTER, Budapest, 31–43.
- Kopp M., Csoboth Cs., Purebl Gy. (1999) Fiatal nők egészségi állapota. In: *Szerepváltozások* (Szerk.: Pongrácz T., Tóth I. Gy.) TÁRKI, 239–259.
- Kopp M., Csoboth Cs., Purebl Gy. (1999) Egészségmegőrzés – mit jelent ma Magyarországon a fiatal nők „egész”-sége. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 10, 3–4, 5–15.
- Kopp, M., Fóris, N. (1995) *A szorongás kognitív viselkedésterápiája*. Végeken Kiadó.
- Kopp, M., Falger, P., Appels, A., Szedmák, S. (1998) Depression and Vital Exhaustion are differentially related to behavioural risk factors for coronary heart disease. *Psychosomatic Medicine*, 60, 752–758.
- Kopp, M. S., Schwarzer, R., Jerusalem, M. (1993). *Hungarian Questionnaire in Psychometric Scales for Cross-Cultural Self-Efficacy Research*. Zentrale Universitäts Druckerei der FU Berlin.
- Kopp, M., Skrabski, Á. (1992) *Magyar Lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest.
- Kopp, M., Skrabski, Á. (1995) *Alkalmazott magatartástudomány. A megbirkózás egyéni és társadalmi stratégiái*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Szedmák, S. (1995) Socioeconomic factors, severity of depressive symptomatology and sickness absence rate in the Hungarian population, *J. Psychosomic Research*, 39, 8, 1019–1029.
- Kopp, M., Skrabski Á., Szedmák, S. (1999) A testi és lelki egészség összefüggései országos reprezentatív felmérések alapján. *Demográfia*, XLII, 1–2, 88–119.

- Kopp, M. S., Skrabski Á., Löke J., Szedmák S. (1999) The Hungarian State of Mind in a Transforming Society, (In: Hungary in Flux, Society, Politics and Transformation. (Ed.: Spéder Zs.) Verlag Dr. Reinhold Kramer, Hamburg, 117–134.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Szedmák, S. (2000) Psychosocial risk factors, inequality and self-rated morbidity in a changing society. *Social Sciences and Medicine*, 51, 1350–1361.
- Kopp M., Skrabski Á. (2001) A házasság és a család válságának újraértelmezése a mai magyar társadalomban. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 12, 1–2, 5–18.
- Kopp, M., Szedmák, S. Löke J., Skrabski, Á. (1997) A depressziós tünetegyüttes gyakorisága és egészségügyi jelentősége a magyar lakosság körében. *Lege Artis Med.* 7(3), 136–144.
- Lakatos J. (2003) Munkahely és gyermekvállalás. KSH „Népesedés és család” konferencia, 2003. október 14.
- Lindström, M., Merlo, J., Östergren, P. O. (2002) Individual and neighbourhood determinants of social participation and social capital: a multilevel analysis of the city of Malmö, Sweden. *Social Science of Medicine*, 54, 1779–1791.
- Matlary JH (2001) A felvirágzás kora. CRS Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tné (1994) Változások a magyar családban. INFO–Társadalomtudomány, 30.
- Pongrácz Tné, S. Molnár E. (2000) Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Pongrácz Tné, Spéder Zs. (2002) Párkapcsolatok az ezredfordulón. Életünk fordulópontjai, (Szerk.: Spéder Zs.) pp. 13–32.
- Rahe, R. H., Tolles, R. L. (2002) The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument. *International Journal of Stress Management*, Vol. 9, No. 2, 61–70.
- Réthelyi, J., Berghammer, R., Kopp, M. S. (2001) Comorbidity of pain-associated disability and depressive symptoms in connection with sociodemographic variables: results from a cross-sectional epidemiological survey in Hungary. *Pain*, 93, 2, 115–121.
- Rózsa, S., Szádóczky, E., Füredi, J. (2001) A Beck Depresszió Kérdőív rövidített változatának jellemzői a hazai mintán. *Psychiatria Hungarica*, 16 (4): 384–402.
- Rózsa, S., Réthelyi, J., Stauder, A., Susánszky, E., Mészáros, E., Skrabski, Á., Kopp M. (2003) A Hugarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés általános módszertana és a felhasznált tesztbatteria pszichometriai jellemzői. *Psychiatria Hungarica*, 18 (2) 83–94.
- Sampson, R. J., Raudenbush, S. W., Earls, F. (1997) Neighbourhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy. *Science*, 227, 918–924.
- Schwarzer, R. (1993) *Measurement of perceived self-efficacy. Psychometric scales for cross-cultural research*. Berlin, Germany: Freie Universität Berlin.
- Skrabski, Á., Kopp, M. (1999) Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, 12, 128–146.
- Skrabski, Á. (2003) A társadalmi tőke és a középkorú halálozás összefüggései. *Demográfia*, 46, 1, 95–109.
- Skrabski, A., Kopp, M., Kawachi, I. (2003) Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality rates. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 57(2), 114–119.
- Skrabski Á., Kopp, M., Kawachi, I. (in press) Social Capital and Collective Efficacy in Hungary: Cross-sectional Associations with Middle-Aged Female and Male Mortality Rates. *Journal of Epidemiology & Community Health*.
- Skrabski Á. (in press) Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban. Hét Szabad Művészet Könyvtára, Budapest.
- Skrabski Á., Kopp M., Rózsa S., Réthelyi J. (in press b) A koherencia és az egészségi állapot összefüggései a magyar társadalomban. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, in press b.

- S. Molnár E. Dobossy I. (2000) „Tradíció követő” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- S. Molnár E. (2001) A közvélemény gyermekszám-preferenciái. *Demográfia*, 44, 3–4, 259–279.
- Somlai P. (1991) Nagyszülők és unokák Budapesten. In: *Társas kapcsolatok*, Szerk.: Utasi Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somlai P. (2000) Meghatározások, avagy miről szól a család válsága. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Spéder Zs. (2003) Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények között. *Demográfia*, 46, 2–3, 153–176.
- Tóth O. (1994) A házassággal, válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány*, 30.
- Tóth O. (1998) Házasság és gyermek, vélekedés és viselkedés. *Századvég*, 11, 1998, 80–93.
- Utasi Á. (2000) Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: *Emberi Viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk.: Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter. Századvég Kiadó, Budapest.
- Zigmond, A. S., Snaith, R. P. (1983) The Hospital Anxiety and Depression Scale. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67, 361–370.

Tárgyszavak:

Családdemográfia
Családszociológia

**SOME PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL BACKGROUND FACTORS OF
CHILDBEARING IN THE HUNGARIAN POPULATION**

FIGYELŐ

DR. KOVACSICS JÓZSEF (1919–2003)

A Demográfia Szerkesztősége megrendülve tudatja, hogy *Prof. Em. Dr. Kovacsics József* 2003. december 26-án, 84 éves korában elhunyt. Temetése 2004. január 20-án volt a Farkasréti temetőben, Budapesten. Az alábbiakban közöljük *Katona Tamás* és *Pukli Péter* a ravatalnál elhangzott gyászbeszédét.

KATONA TAMÁS GYÁSZBESZÉDE

Nehéz a szó, amikor búcsúzni kell. Különösen az, ha számomra nemcsak szakmai példakép *Kovacsics József* professzor, akinek ravatalánál állunk, hanem tanszékvezetőként elődöm is.

Messziről vezetett az útja a statisztikához, amelynek területén legalább akkora nyomot hagyott oktatóként és tudósként, akárcsak ősei a hazai történelemben. Nemes *Kovacsics Miklósról*, a török háborúk idején Magyarországra vándorolt család tagjáról a hazai írott források 1668-ban tesznek először említést. *Kovacsics Mihály* 1695-ben Tihany kapitánya. A család gyökerei Vas megyeiek, itt született *Kovacsics József* is, 84 évvel ezelőtt.

A gimnáziumban különösen kitűnt történelmi, földrajzi és természetrajzi ismereteivel, jó előadókészségével. Tanárai a jogi pályára irányították. 1940-ben iratkozott be az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karára, 1946-ban avatták doktorrá. Két házasságban élt, az elsőből öt gyermeke született.

Pályáját a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte, ahol a statisztikusi munkakörnek újszólván minden területén dolgozott. Volt iparstatisztikus, mezőgazdasági statisztikus, bányászati referens, helyiségnévtár-szerkesztő, a községi törzskönyvbizottság titkáraként az ország szinte valamennyi községének életviszonyaival megismerkedett.

Egész életére ható ösztönzést és ambíciót azonban mégsem ezeken a területeken, hanem a népességstatisztika, a város- és községstatisztika, valamint a közigazgatási statisztika művelése során kapott. Figyelmét a település- és a népességfejlődés összefüggései már az 1950-es években felkeltették. Ekkor jelent meg első jelentősebb tanulmánya *Közigazgatás és népesség* címmel a Statisztikai Szemlében, amellyel nagy feltűnést keltett és elismerést aratott. Részt vett az *Erdei Ferenc* és *Beér János* által vezetett tanyai tanács operatív bizottságának munkájában. A tanyán élők sorsa iránti érdeklődését ezek az évek alapozták meg. Sorra jelentek meg a településfejlődést és a népességfejlődést, a városiasodást, valamint a lakáskérdést elemző, újszerű és bátor tanulmányai.

1953-ban a Budapesti Műszaki Egyetem rektora meghívta a településstatisztika előadójának. Öt műegyetemi jegyzete, valamint a Statisztikai Kiadónál 1954-ben *Erdei Ferenc* ajánlásával megjelent *Város- és községstatisztika* című könyve jelzi ennek az időszaknak az eredményeit. A városi életnek újszólván minden, statisztikailag mérhető jelenségét vizsgálta, a földrajzi és települési viszonyoktól az infrastruktúráig. Szükség is volt ebben az időben arra, hogy a statisztikus rámutasson: kiépített víz- és csatornahálózat, szilárd burkolatú úthálózat és megfelelő intézmények nélkül nincsen város.

1954-ben a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárát országos szakkönyvtárrá fejlesztették, és vezetését *Kovacsics Józsefre*, az akkori közigazgatás-statisztikai osztály vezetőjére bízta. Megreformálta az elavult szakrendszert, nagy statisztikusainkról bibliográfiák készültek, és a Közgazdaságtudományi Intézettel, valamint a Marx Károly Közgazdasági Egyetem könyvtárával együttműködve megindította a Közgazdasági Figyelő című periodikát. Mindez igen nagy hatással volt az áru- és pénzvviszonyoktól független, központi tervutasításos rendszerben a közigazdászok nézeteire.

Talán ezeknél a munkáknál is jelentősebbek *Kovacsics József* életében azok a történeti statisztikai kutatások, amelyeket ebben az időben a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában szervezett, s amelyek eredményei egyszerre a világ élvonalába helyezték a magyar történeti statisztikát. Angol, francia, belga tudósok érdeklődtek a magyar eredmények iránt. *Kovacsics József* munkatársaival megírta Magyarország történeti demográfiáját.

1957-ben a pécsi egyetem statisztikai tanszékének vezetője lett. Emellett már három tárgyat oktatott a Budapesti Műszaki Egyetemen: településstatisztikát, általános statisztikát és településdemográfiát. Mindegyik tárgynak elkészítette a tananyagát is. 1959-ben a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen hívták meg a statisztikai tanszék vezetésére.

Jellemző erre az időszakra jó barátjának és munkatársának, *Móricz Miklósnak* (Móricz Zsigmond testvérének) ez alkalommal hozzá intézett levele, amelyben így ír: „a régi rossz időben nem kellett részvénytulajdonosnak küldeni annak, akit egyetemi tanárrá kineveztek, ma az ember csak azon tűnődhet el, hogy az egyenlőség – vagy az arra való törekvés – korszakában milyen nagy lehetőségei vannak az egyének kezelésének! Ami a főnöknek szabad, miért nem szabad neked, és ami tegnap szabad volt, miért tilos ma?”

Kovacsics József ekkor a statisztikai oktatás megreformálására fordította a legnagyobb figyelmet. Amint később sok keserűséggel megállapította, az irányító szervek hosszú ideig nem is ismerték fel azt a reformot, amit a korszerű jogi kari statisztikai oktatás terén létrehozott. A korábbi gazdaságstatisztikai vizsgálatok helyett ekkor az államigazgatási és igazságügyi statisztika kidolgozására helyezte a fő hangsúlyt. Az volt a véleménye, hogy a jogásznak is tudnia kell, hogyan interpretálhatók a statisztikusok által szolgáltatott adatok. Különösen fontosnak tartotta a jogász munkát segítő szakstatisztikák ismeretét. „Ezek nélkül nincs korszerű államigazgatás, korszerű igazságügyi munka” – vallotta.

Új általános statisztikai tankönyvet írt, amelyért nívódíjat kapott, majd megírta a közigazgatási statisztika tananyagát. A Közalkalmazottak Szakszervezetével, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériummal és a székesfehérvári városi tanáccsal közösen új kutatásokat szervezett. Ezek a közigazgatás napi problémáira, a bürokratikus vonások felderítésére és a munkaidő-kihhasználás kérdéseire irányultak. Tanulmányozta az ügyintézés menetét; 2466 ügyiratot elemzett gépi feldolgozás és folyamatábrák, gráfok segítségével. A szaksajtó, a rádió és a napilapok terjedelmes cikkekben számoltak be erről az eredeti, és sok módszertani újdonsággal szolgáló kutatásról, amelynek eredményeként kidolgozta az egyes ügyfajták ügyintézési modelljeit is. Jól hasznosították a gyakorlatban annak a kutatásnak az eredményeit is, amely a tanácsi építésügyi apparátus munkaterhelésének a felmérését és elemzését végezte el.

Kovacsics professzort az a kérdés foglalkoztatta, hogy a közigazgatás munkáját ne csak belülről, az apparátus dolgozóinak a szemüvegén keresztül tanulmányozza, hiszen a közigazgatás annyit ér, amennyit a teljesítményei érnek, ezeket pedig a legmegbízhatóbban a lakosság tudja értékelni. Így került sor ugyancsak Székesfehérvárott egy közvéleménykutatásra 1970-ben, amelyet reprezentatív módszerrel szervezett meg, a tanácstagok körzetekből vett mintavétel útján. Közben folytatta történeti demográfiai kutatásait is. 1964-ben látott napvilágot következő munkája, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Az 1970-es években Vas, Zala és Fejér megyére is kiterjesztette a kutatást, de ezek összefogását már a megyék levéltárait bízta.

Kovacsics professzor nagyon korán, már a 60-as évek végén, székesfehérvári kísérleteinek a tapasztalatai alapján hozzáfogott a szükséges számítógépek beszerzéséhez és az oktatási segédkönyvek megírásához, így 1986-ban megindulhatott a jogászok felkészítése a jogi informatikai ismeretekre. Eközben 1972-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját A tanácsi munka hatékonyságának mérése címen, amely átdolgozott formában, 1980-ban jelent meg Bevezetés az államigazgatási informatikába címen.

Hetven évesen, amikor 30 éves oktatói jubileumát ünnepelte, a professzor így nyilatkozott: „Most lenne jó kezdeni! Most, amikor már számítógépes programok segítik a statisztikai oktatást, amikor ez a kevésbé szimpatikus tantárgy egyre fontosabb és népszerűbb, modern tárggyá lép elő. Nekem az úttörés munkája jutott: az, hogy az államtudományból még alig kilépett magyar jogi kari statisztikai oktatást a szaktudományok szolgálatában megreformálhattam, és bevezethettem a számítógépes oktatást.”

Sokféle területen alkotott maradandót: az általános statisztika, a történeti demográfia, a közigazgatási statisztika, a jogi informatika tudományában. A Nemzetközi Statisztikai Intézetbe 1969-ben választották be. Tagja volt a Párizsi Statisztikai Társaságnak, a francia nyelvet beszélő statisztikusok nemzetközi szövetségének. Hazai tagságait felsorolni is nehéz.

Figyelemre méltó vonása volt munkásságának a komplex szemléletmód. Akár a közigazgatást, akár a várost vagy a falut tanulmányozta, azt sohasem a szakstatisztikák kis optikájú lencséjén keresztül vizsgálta, hanem mindig sokrétűen, összefüggéseiben. Történeti demográfiai kutatásai, különösen pedig a népesség számára és összetételére vonatkozó kutatások maradandó módon őrzik majd nevét itthon és külföldön. Sokszor mondta panaszosan, hogy a néprajznak szép számmal vannak múzeumai, de magáról a népességről, arról, hogy kik voltunk, hányan voltunk, hogyan éltünk, demográfiai vonatkozásban a XIX. század előtti időkről alig tudunk valamint. Nagyrészt neki köszönhetjük, hogy a tudomány előbbre jutott e kérdések megvilágításában. A történeti statisztika forrásai és a Magyarország történeti demográfiája című kötetei alapvető forrásmunkákká lettek.

Kovacsics professzor olyan ember volt, aki a számok mögött az embert, az adatok mögött a társadalmi jelenséget kereste, és nagy visszhangot kiváltó szakmunkái bizonyítják: sikerrel. Egy magas színvonalú tudományos műhelyt, a szakmai igényesség követelményét hagyta ránk, amit továbbvinni és továbbadni kötelességemnek érzek.

PUKLI PÉTER GYÁSZBESZÉDE

Tisztelt Gyászoló Család!
Tisztelt Gyászoló Egybegyűltek!

Mérhetetlen megrendüléssel állunk itt, *Dr. Kovacsics József* professzor ravatalánál.

Szomorú, nem mindennapi tisztem, hogy a Központi Statisztikai Hivatal képviselőjeként, mely szervezethez az elhunyt élete számtalan szállal kötődött, megemlékezek hivatalbeli pályafutásáról, megpróbáljam tolmácsolni e szervezet munkatársainak az eltávozotthoz fűződő érzéseit.

Rendkívüli kvalitásokkal bíró embert vesztettünk most el, akit szorgalma, munkabírása, szakmai felkészültsége, feddhetetlen erkölcsisége, életközeli, naprakész gondolkodása mesz-sze az átlagember fölé emelt.

Munkásságának áttekintése előtt fontosnak tartom megemlékezni arról, hogy az élete során betöltött hivatali pozícióiban is mindig megnyilvánult embersége, a vele együtt dolgozók iránti tisztelete és tisztessége, figyelmessége, közvetlensége.

Az elhunyt szerteágazó tevékenységének csak egy része zajlott a KSH színterén, de ottani munkássága számos esetben összefonódott más helyütt folytatott munkásságával is. Nem egyszerű tehát kiragadni e páratlan életút azon vonatkozásait, amelyekről mint hivatalbeli pályafutásáról igyekszem számot adni.

Életének több szakasza ide kötötte, s a hivatal büszkén mondhatja, hogy olyan fontos életszakaszok ezek, mint szakmai indulása és kibontakozása, valamint pályája végső szakasza, amikor egy, a tudományos világ által kiemelkedőként értékelt sorozatot alkotott.

1940-ben került a KSH-ba, ahol gyakornokként egymás után több osztály tevékenységével ismerkedett meg.

1942-ben kapta meg statisztikai tiszti kinevezését. A háború után a helységnévtárat szerkesztő csoportban találjuk, a Népszámlálást vezető *Thirring Lajos* beosztottjaként, kinek személyes példája életre szóló hatást gyakorolt rá.

Kovacsics József kiváló szervezőkézsége első alkalommal itt bontakozhatott ki: a csoportot Város- és községgazdálkodási osztállyá fejlesztette. A községi adattárak rendszerét kialakítva a korábbiakhoz képest új távlatot nyitott a települési statisztika előtt. Szerepe volt az 1950-es közigazgatási reform kidolgozásában. Az 1951-es helységnévtár összeállításáért kapta az első hivatalos elismerést.

Az 1954-es lakásfelvétel irányításával kivívta a szakma általános megbecsülését. Ez idő alatt tevékenyen részt vett a magyar településnevek hivatalos megállapításával foglalkozó Országos Községi Törzskönyvbizottság munkájában. Egyidejűleg bekapcsolódott a műegyetemi statisztika-oktatásba.

Jegyzetei mellett 1954-ben megjelent első szakkönyve „Város- és községstatisztika” címen.

Képességeire felfigyelve 1955-ben a KSH elnöke kinevezte a KSH Könyvtárának igazgatójává. Javaslatára alapján a könyvtár a hivatal egyik részlegéből önálló és országos szakkönyvtárrá szerveződött. E szervezet keretében létrehozta a Történeti Statisztikai Kutatócsoportot, s ezzel megvetette a számszerű adatokra támaszkodó, kvantitatív módszerű történelmekutatás hazai művelésének intézményesített alapjait. Megindította a „Történeti Statisztikai Közlemények” kiadványsorozatát.

Szerkesztésében jelentek meg 1957-ben „A történeti statisztika forrásai”, 1963-ban a Magyarország Történeti Demográfia című tanulmánykötetek.

1957-től a Pécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Statisztikai Tanszék vezetését is elvállalta, majd 1959-től az ELTE Statisztikai Tanszékének lett tanszékvezetője. Az egyetemi oktatás irányába elkanyarodó pályája a munkahelyváltás mellett csak részben jelentett témaváltást, hisz a közigazgatás-szervezés és területi statisztika, a történeti statisztika és demográfia, illetve e területek tudományos szervezési vetülete a későbbiekben is tevékenységi körének része maradt.

1980-tól bekapcsolódott a Hivatal demográfiai szakfolyóiratának szerkesztőbizottsági munkájába.

Tagja lett az MTA Statisztikai Bizottságának, majd az MTA Demográfiai Bizottságának. Kezdeményezésére alakult meg annak Történeti Demográfiai Albizottsága, amely 1989-ben összeállította a magyarországi helységnév-, és közigazgatás-történeti lexikon tervét az ezeréves magyar helynévállomány mentése és megörökítése érdekében. Az Albizottság az időközben nyugdíjba vonult *Kovácsics Józsefre* bízta a főszerkesztői teendőket. A KSH biztosított helyet a szerkesztőbizottságnak, így a Professor úr 1992-től újra a KSH-ban dolgozott. A 19 megye településeit bemutató lexikon-sorozat minden további ez irányú kutatásnál alapvető kézikönyvként használható.

Munkásságának utolsó egy évtizedében tovább gazdagította a hivatalos statisztika eredményeit. Tudományszervezői kvalitását konferenciák és azokhoz kapcsolódó tanulmánykötetek létrehozásával kamatoztatta. Így 1992-ben a Nemzetiségi Statisztikai Konferencián hazánk és a szomszédos államok vezető statisztikusait hozta össze. Részt vett az ELTE és a KSH közös gondozásában készült Demográfia tankönyv megírásában is. Nagyszerű eredmények a Város és környéke sorozat részeként a Keszthely és környékével, illetve Szentgottárd és környékével foglalkozó lexikonok és a Baranya megyei népességtörténeti lexikon is. A munkásságának elismerésül kapott kitüntetések közül az MTA-tól kapott Eötvös József koszorú mellett hadd említsem a Hivatal által adományozott Fényes Elek érmet és Keleti Károly érmet.

Összegezve e páratlanul sokoldalú életút sajátosságát, találónan jellemzi azt a nyolcvanadik születésnapját köszöntő kötet címe: „Alkotás a társadalomtudományok határán.”

Nyáron még életereje és szellemi teljesítőképessége teljében a magyar falupusztulás ellenében újabb vállalkozásnak vetette meg alapjait és tervezte annak jövőjét. De egészségi állapota tragikus és hirtelen változása kivette kezéből sorsa irányítását, amit Ő, szeretett szülőföldje szavajárásával élve „vasi emberként” méltósággal viselt.

Kívánom, adjon némi vigaszt a végső búcsú során az a gondolat, hogy mindaz, amit *Dr. Kovácsics József* professzor úr alkotott, maradandó, mások gondolkodását és munkásságát megtermékenyítő, örök érték, s mint ilyen, halhatatlan.

Engedjék meg, hogy búcsúzzak tehát a sokunk által szeretve tisztelt, a hivatalban mindenki által „*Professzor úr*”-ként szólított munkatársunktól mindnyájunk nevében.

Nyugodjék békében.

NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
A 2003. október 14. és 18. közötti rendezvénysorozaton
elhangzott üdvözlő beszédek

SZEKERES IMRE
a Népesedési Kormánybizottság titkára

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Köszöntöm a konferencia valamennyi résztvevőjét abból az ünnepi alkalomból, hogy 40 éve a Központi Statisztikai Hivatal lerakta az alapjait a Népeségtudományi Kutatóintézetnek. (Demographic Research Institute) Egy emberöltő alatt, a Központi Statisztikai Hivatal kis kutató csoportja, Magyarország egyetlen és vitathatatlanul nagy tekintélyű demográfiai kutató centrumává vált. Diszciplináris felelőssége van a népeségtudomány fejlesztésében, a magyarországi népességi jellemzők vizsgálatában.

A Kormányzat jól ismeri a kutatóintézet munkáit, mert a kormányzati tervezés számára itt készülnek a demográfiai számítások. Olyan horderejű programok, mint a nyugdíjrendszer reformja, az uniós csatlakozást előkészítő Nemzeti Fejlesztési Terv, nem készülhetnek a Népeségtudományi Kutatóintézet közreműködése nélkül.

Részemről a kapcsolat ezekben a hónapokban szinte mindennapos, mert hosszú távú népesedési program kialakítására vállalkoztunk.

A nemzeti közép-kormány az azt tűzte ki célul, hogy vezesse és támogassa a munkát, amely feltárja a népességsökkenés okait, ütemét és olyan javaslatokat dolgoz ki, melyek képesek megállítani ezeket a negatív folyamatokat.

A konferencián a fő kérdés a népesedés és a család. A nemzetközi tudományos-szakmai szervezetek vezető munkatársai adnak áttekintést a népesedés globális, európai és regionális trendjeiről, valamint az általuk képviselt szervezetek politikai ajánlásairól és tapasztalatairól. Ezeket kíváncsian várom magam is.

A népesedési folyamatok valójában a privátszféra történéseinek összességéből állnak össze. A magánélet legintimebb kérdéseiről van szó, ha születésről, azaz gyermekvállalásról beszélünk, ha életmódról, azaz az életkörülmények megválasztásáról beszélünk és akkor is ha azt elemezzük, hogy ki mikor és miért kel útra azért, hogy új hazát válasszon. Ezek azok a kérdések, amelyekbe a politikának *nincs és nem is lehet közvetlen beleszólása*.

Mi akkor ennek az indirekt politikának a feladata?

Egyrészt olyan társadalmi környezetet és közhangulatot kell teremteni, amelyben az emberek félelmek és szorongások nélkül vállalhatják és élhetik a saját életüket. Másrészt olyan világot szeretnénk, ahol nem kell félni az élet természetes dolgaitól. Nem kockázat, ha az ember gyerekre vágyik és gyereke lesz, vagy éppen később megöregszik...

A társadalmi folyamatok általában, de a népesedési folyamatok különösen – elég lassú, hosszabb távon ható folyamatok, éppen ezért kizárólag következetesen lehet érvényt szerezni a kormányzati munkában a népesedéspolitikai prioritások érvényesítésének.

A népesedési folyamatok legfontosabb tényezői:

- **A halálzási arányok alakulása,**
- **A külső és belső vándorlás hatásai, „egyenlegei”**
- **A születési arányok alakulása**

Magyarország népesedési mutatóit kedvezőtlennek kell minősítenünk, de rögtön hozzá kell tennünk azt, hogy a jelenkori magyar adatok, és azok dinamikus változásai nem mutat-

nak eltérést Európa népesedési tendenciájától. Így, a magyar születési arányok is Európa középmezőnyébe tartoznak. Sajátos magyar probléma azonban az, hogy a kedvezőtlen folyamatok nálunk viszonylag régebben kezdődtek, mint más országokban.

Az *EU csatlakozás* közvetlenül semmilyen direktívát, kényszert nem jelent számunkra a népesedést befolyásoló politikák alakításában – viszont esélyt és lehetőséget ad arra, hogy a „nyílt koordináció” eszközeivel tanulhassunk és átvehessük a leggyümölcsözőbb nemzeti gyakorlatokat.

Az *öregedésről* való gondolkodásainkat alapjaiban kellene felülvizsgálnunk: a 45–50 éves ember nem öreg, és ezért nagyon nem jó, ha mégis nyugdíjas lesz belőle. És az idősebbek sem olyan öregek, akikről, kizárólag, mint magatehetetlen „eltartottakról” kelljen gondoskodnunk. A mai idősebb generációk szellemileg frissek, sok szempontból sokkal egészségesebbek, mint a korábbi idős generációk. Leginkább azzal tesszük beteggé és eltartottként leértékelte őket – hogy nem hagyjuk az aktivitásaikat kiélni.

Az az idősebb ember, aki érzi és megéli, hogy tud tenni önmagáért és másokért, aki aktívabb életet élhet a munkaerőpiacokon, a civil életben, az unokák nevelésében – az egészségesebb, tovább él, és a társadalom számára is hasznosan járul hozzá közös dolgainkhoz.

Az egyik legsúlyosabb demográfiai probléma, hogy a magyar emberek és az adatokat tekintve leginkább a középkorú férfiak indokolatlanul korán halnak meg. Meg kell jegyezni, hogy a magyar népesedési tényezők közül a halálozás az, mely kedvező irányzatú lett 1994 óta. Aki ma megéli a nyugdíjba vonulást – annak igen jó életesélyei vannak arra, hogy európai léptékkal mérve is tisztességes életkort éljen meg. Itt a politika elsődleges feladata az *egészségkockázatok csökkentése*, az egészséges, jó minőségű életvégek meghosszabbítása.

Az egészséges életmód és az egészségtudatos életforma rutinjait és technikáit a fiatalabb korosztályoknak kell elsajátítaniuk.

Az elmúlt tíz évben százéves *vándorlási tendencia* fordult meg Magyarországon: többen választották Magyarországot új hazának, mint ahányan elhagyták az országot. E folyamatok a csatlakozással várhatóan erősödni fognak: akár az Unió tagországaiból, akár kívülről még többen fogják úgy találni, hogy Magyarország „egy jó hely”. Számítanunk kell továbbá arra, hogy több magyar állampolgár fog szabadon mozogni az Unió határain belül. Ezzel kapcsolatosan az a politikai prioritás, hogy a kifelé történő mozgások ne legyenek véglegesek, a külföldön megszerzett tudások, jártasságok, képességek kamatoztatására itthon is teret kell biztosítani.

Kényes kérdés a *határon túli magyarok bevándorlása*. A Kormány álláspontja egyértelmű és világos: bármennyire is „könnyű” a határon túlról érkező magyarok társadalmi integrációja, nem kívánjuk idecsábítani a kisebbségi magyarság fiatalabb, tettere később, aktív képviselőit – és ezzel nem kívánjuk végérvényesen és visszafordíthatatlanul lehetetlenné tenni a határon túli magyar közösségek létét. Mindenek előtt a határon túl szeretnénk támogatni a kisebbségi közösségeket abban, hogy megőrizhessék kisebbségi létüket, egyszerűen legyenek képesek ellátni a „híd” szerepét Magyarország és a határon túli többségi társadalmak között.

Mindezzel együtt, átéljük azt a felelősségünket, hogy, ha valaki úgy érzi, hogy nincsen maradása a lakóhelyén – akkor be fogjuk fogadni őket.

A *gyermekvállalást* bátorító politika meghatározása igen kényes feladat. Bár tartózkodunk a magánszférába való beavatkozástól, vannak közös politikai felelősségeink azért, hogy legyen jó gyerekeknek lenni, és legyen minden gyerekeknek esélye sikeresen felnevelkedni.

Támogatást kell adni azért, hogy a munkakarrier és a családi ambíciók közötti harmóniát ne csak a karrier felmondása árán lehessen megteremteni.

Az, hogy felnőttek, párok vállalnak-e (több) gyereket, hogy a nők akarnak-e (több) gyereket szülni, mindenek előtt azon múlik, hogy ők miképpen ítélik meg annak esélyét és lehetőségét, hogy a megszületendő gyermeket, gyermekeket tisztességesen fel

tudják-e nevelni. Politikai eszközök közül csak azzal lehet kedvezőbb születési arányok elérését szolgálni, ha bizonyossággá válik az, hogy a gyermekek vállalása és felnevelése nem jelent társadalmi hátrányt, ha a gyermekeket valóban tisztességesen, jólétben lehet felnevelni.

Általános tendencia Európában, hogy a népesedési folyamatok ott alakulnak kedvezően, ahol magas a női foglalkoztatás, ahol erősek a nők szülés utáni munkaerőpiaci visszatérését támogató jogok és intézmények, ahol erős a női egyenjogúság. Azokban az országokban romlanak a demográfiai mutatók, ahol alacsony a női foglalkoztatás, ahol alacsony színvonalúak a gyermekintézmények, és más közösségi támogatással működő gondozási intézmények.

Mindezek a kritériumok szoros összefüggésben állnak a szomorú fejleménnyel, hogy az átalakuló Magyarországon a gyermekek aránya folyamatosan nő a legszegényebbek körében, így a mély szegénység egyre inkább a gyerekek szegénysége. A gyerek-barát társadalmi közeg erősítésének széles körű eszközeivel csökkenteni szükséges azokat a félelmeket, amelyek társadalmi kockázatokat, lecsúszási és kirekesztődési veszélyeket tulajdonítanak a gyermekvállalás következményeinek.

Egy hónappal ezelőtt a kormány népesedési programjának előkészítésére konferenciát szerveztünk „Válaszút” címmel. Ott találkoztam a mai konferencia több neves előadójával. Ezt az eseményt a szakmai tanácskozás folytatásának tekintem.

Az ott elhangzottak megerősítették korábbi véleményemet abban, hogy a szegénység és társadalmi kirekesztettség kockázatainak csökkentése talán a legfontosabb népesedéspolitikai feladat.

Egy olyan országban, ahol magasak a margón kívülre és a normális szintek alá kerülésének kockázatai, ahol e kockázatok különös súllyal veszélyeztetik a gyerekeket – ott az emberek szorongásokkal és félelmekkel vállalnak gyermekeket, ott félelmek és szorongások között élnek le életüket, és ebbe könnyen bele is lehet halni.

A ma kezdődő konferencia a *népesedés család* összefüggéseivel vizsgálja a demográfiai folyamatok jellegzetességeit.

Minden kutatási eredmény azt mutatja, hogy a magyar emberek, az itt élő fiatalok szeretik a gyerekeket, szeretnék gyermekeket vállalni, több gyermeket vállalni annál, mint amennyi megszületik. Ha a legfontosabb népesedéspolitikai feladatunkat akarnám összefoglalni, akkor azt mondhatnám, hogy olyan társadalmi és gazdasági atmoszférát kell teremtenünk, amelyben az emberek félelmek és szorongások nélkül tehetik azt, amit szeretnének. Biznunk kell magunkban és egymásban: nem akarunk ártani sem magunknak, sem egymásnak. Az egymás tiszteletére és megbecsülésére, az egymásba vetett bizalomra kell építenünk azt a jövőt, amelyet szeretünk a modern, fejlődő Európai Magyar Köztársaság címszávaival összefoglalni. Népesedéspolitikát nem tudunk egymás ellen művelni, érvényre juttatni. Csak együtt, mindannyian, a Köztársaság valamennyi polgára.

Ezeket a szerteágazó célokat úgy foglalhatjuk össze, hogy ha Magyarország az emberek boldogulásához nagyobb esélyeket teremtő, nagyobb jólétben élő társadalommá – gyerek és öreg, férfi és nő számára – élhetőbb országgá tehető, akkor ez lehet a legbiztonságosabb útja a harmonikus, fenntartható népesedési fejlődésnek is...

Köszönöm megtisztelő figyelmüket és jó munkát kívánok az elkövetkező két napra!

NEGYVEN ÉVES A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
A 2003. október 14. és 18. közötti rendezvénysorozaton
elhangozott üdvözlő beszédek

SPÉDER ZSOLT

a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója

Tisztelt Elnök Urak, tisztelt Munkatársak a Népeségtudományi Kutatóintézetből, Kollégák a KSH-ból, az egyetemekről és más intézményekből, kedves Barátaim!

Minden évforduló arra csábít, hogy egy pillanatra megálljunk, visszatekintsünk a múltra, végiggondoljuk, hogy milyen utat tettünk meg, hol állunk most, milyen körülmények között élünk, működünk, és merre szeretnénk a jövőben tartani. Így van ez egy tudományos intézet esetében is, csak a vonatkoztatási rendszer más: ennek környezetét ugyanis a tudomány hazai és nemzetközi fejlődési trendjei, külső és belső nyilvánossága, a felé irányuló közéleti figyelem, intézményi kötöttségei és lehetőségei alkotják. Mint a megemlékezések általában, remélhetőleg a miénk is ünnepélyes, szubjektív és ezért szelektív lesz. Az ember szereti a jót felemlíteni, arról beszélni, ami értékes, megőrzendő, továbbviendő, és szívesen hallgat a nehézségekről, gondokról. A hiányosságainkról, hibáinkról éppen elég szó esik a hétköznapokon. Most, az évfordulás népeségtudományi hét megnyitása során én sem teszek másképpen: válogatni fogok, csak egy-egy összefüggést, számomra értékes eseményt emelek majd ki. Kritikusainknak engedem át, hogy feltárják – ha vannak – mulasztásainkat, tévutainkat.

Szociológusként megtanultam, hogy az ember nem légyeres térben él, dolgozik és dönt, és az intézményfejlődést sem nem lehet kiragadni a társadalmi környezetből. Természetesnek tartom tehát, hogy már intézetünk genezisést is az akkor érvényes társadalompolitikai konstellációhoz kössem. A Népeségtudományi Kutatóintézet (NKI) nem jöhetett volna létre olyan időszakban, amikor a népesség fejlődése, összetétele megfelel annak, amit kívánatosnak tartunk. Az ezzel kapcsolatos anomáliákat korábban is vizsgálták Magyarországon – elég emlékeztetni a népi írók egykézessel foglalkozó írásaira. Ám a mi intézményünk alapítása 1962–63-ra datálódik, arra az időre, amikor a hazai terménység, a gyermekvállalási hajlandóság a háború utáni „baby boom”-ot követően európai viszonylatban a legalacsonyabbá válik, amikor erről a jelenségről Magyarországon addig elképzelhetetlenül széleskörű nemzetközi tudományos konferenciát tartottak nyugati és keleti szakemberek részvételével, amikor a hazai közéletben egyre többen hívták fel a figyelmet az alacsony gyermekszám hosszú távon káros következményeire. Hála a KSH akkori vezetésének, ha jól tudom *Péter Györgynek* és *Szabady Egonnak*, hogy az intézet létrejött, először kutató csoportként, de már akkor saját forrásokkal, majd 1968-ban önálló költségvetéssel rendelkező intézetként. Az NKI, mert mindmáig így ismerik a szakmában, magára vállalta a népeségtudomány elméleti és módszertani kérdéseinek kutatását a társadalomtudományok által támasztott igények kielégítését, feladatának tekintette, hogy részt vegyen a demográfia ismeretkörének oktatásában, segítséget nyújtson az államigazgatásban felmerülő problémák megoldásában. Az intézet tehát elhelyezte magát mind a tudományos diszciplináris hálóban, mind pedig a tudományos-társadalompolitikai térben. Ha végiglapozzuk az első öt év tevékenységéről készült jelentést, látjuk, hogy a kutatások kilenc nagy témakörbe rendeződtek, ezen belül/túl számtalan altémát érintettek. Az akkor és ma hagyományosnak tekintett tárgy, a termékenység és a halandóság mellett vizsgálatok folytak az alkoholizmusról, az öngyilkosságról és a társadalmi rétegződésről is. A statisztikák szerint 1968-ban 37-en dolgoztak nálunk, 21 főfoglalkozású munkatárs, 11 kutató, 4 közülük nő.

Egy tudományos intézet továbbéléséhez nem elengedhetetlen, de igen hasznos, ha a vizsgált témákat közérdeklődés övezi. Nemcsak arról van szó, hogy a kutatás finanszírozása így könnyebben indokolható, hanem arról a jobbító szándékról is, amely minden szakemberben – de a társadalomtudósban talán fokozottan is – benne él. A demográfiai problémák iránti figyelem ugyan hullámzó volt az elmúlt 40 évben, de a magyar népességfejlődés olyan jelenségeket és irányzatokat produkált, amelyek rendre kiváltották a társadalom érdeklődését. Az alacsony gyermekszám kérdésköre folyamatosan napirenden volt és van, de a halandóság javuló trendjének megtörése, az öngyilkosság világviszonylatban kiugró arányszáma, a középkorúak magas halandósága – mindez, egy-egy nyugalmasabb időszak után gyakran állította a figyelem középpontjába a demográfiát, és így közvetetten az intézet munkáját is.

A közelmúlt és a jelen az NKI szempontjából olyan időszaknak tekinthető, amikor újra sürgető igény támadt a demográfiai kutatások eredményei iránt. Érthető, hiszen mindnyájunkat érint a gyermekvállalási kedv radikális visszaesése, a házasságkötések számának zuhanása, az élettársi kapcsolatok terjedése. A házasságon kívüli szülések már közel egyharmados részaránya, a halandósági viszonyok kezdeti javulása után a folyamat megrekedése, a demográfiai tényezők erősödő befolyása a társadalmilag kritikus helyzetek létrejöttében (gondoljunk csak a gyerekszegénységre, a válások következményeire stb.). Sorolhatnánk tovább az értelmezésre váró kérdéseket, mert még nem beszéltünk a migrációról és esetleges felerősödéséről az európai uniós csatlakozás után, a magyar nemzetiségűeknek a rendszerváltást követő bevándorlásról és így tovább.

E demográfiai folyamatok nem egyediek, szinte minden közép-kelet-európai országban szinkronban mennek végbe. Nyugat-Európában pedig – legalábbis részben – már az 1970-es évektől jelen voltak, ott viszont a hosszú ideig közös irányzat bomlik ma számtalan széttartó trendre. Nem nyugtathatjuk tehát magunkat azzal, hogy a felsorolt problémákat nem érdemes vizsgálni, hiszen minden európai ország ugyanazt az utat járja végig. Fel kell tárnunk az általános és az egyedi, az európai és az országspecifikus összefüggéseket.

Némi iróniával azt mondhatjuk tehát, hogy a jelen viszonyai semmivel sem kedvezőtlenebbek működésünk, fennmaradásunk szempontjából, mint az az időszak, amikor az intézet megalakult. A társadalom számtalan olyan problémával szembesül, amelynek értelmezése, megértése és megértetése a népességtudománynak (is) feladata.

Természetesen a múltat és a jelent megkülönböztető jegyek is számosak. Sok-sok ok miatt a demográfiai folyamatok ma mintha nagyobb variabilitást mutatnának, mintha jobban beágyazódnának a társadalmi környezetünkbe, mintha a népességtudomány sokkal inkább „rá lenne utalva” a társtudományokra, a szociológiára, a közgazdaságtanra, jogra, pszichológiára. Akik részt vettek Varsóban az európai népességtudományi konferencián vagy az amerikai népességtudományi egyesület valamelyik tanácskozásán, tapasztalhatták, hogy se szeri, se száma azoknak a kutatásoknak, amelyekhez elengedhetetlen a társadalomtudományokban felhalmozott ismeretek naprakész követése. Ezt tapasztaljuk abban a konzorciumi munkában, a „Gender and Generation” programban is, amelyet hét európai intézmény, a genfi UN/ECE PAU, a párizsi INED, a hágai NIDI, a rostocki Max Planck Intitut, a londoni London School of Economics, a római La Sapienza egyetem és a KSH, illetve a Népességtudományi Kutatóintézet részvételével folyik immár négy éve. Célja az egész Európára kiterjedő olyan nagy követéses vizsgálat megszervezése és lebonyolítása, amelynek eredményeként alaposabb és pontosabb választ kaphatunk napjaink demográfiai kulcskérdéseire.

Az intézet az elmúlt időszakban jelentős energiát fektetett az 1990-es években felbukkanó és terjedő demográfiai jelenségek feltárására és megértésére, hogy ezzel segítse a közélet szereplőit az eligazodásban, a politikai döntéshozókat pedig az alternatívák mérlegelésében. A sokat idézett „Életünk fordulópontjai” c. vizsgálat mellett – amely a már említett „Gender and Generation” megnevezésű kutatás része, és amelynek második hullámát 2004-ben veszünk fel a programba – 2000-ben felvettelt készítettünk a népesedési politika elfogadottságáról,

2001-ben a bevándorlók megítéléséről, majd pedig újtára indítottuk a bevándorlók jellegzetességeit feltáró vizsgálatunkat. A válasz a tárgya annak a kutatásnak, amelynek terepmunkálatai már befejeződtek. A hagyományos demográfiai eszköztár alkalmazása sem szorult háttérbe: a területi dimenzióban mozgó vizsgálataink kistérségekre lebontva mutatják meg a népesség összetételét, határozzák meg az alapvető demográfiai indikátorokat, becsülik előre a térség népességének fejlődését. Szerveztünk az intézetben módszertani továbbképzést, és részt vettünk, részt veszünk a népesedési kormánybizottság által koordinált, a jövő népesedési politikáját megalapozó munkálatokban.

A most folyó kutatások lajstromozása majdhogynem szükségtelenné teszi, hogy terveinkről külön is szó essék. Csupán futó programjaink lelkiismeretes végbevitelére évekre elegendő munkát és feladatot ad az intézet tagjainak és annak a tágabb szakmai-tudományos körnek, amely részese ezeknek. A jelenlévők ebből remélhetőleg nem arra következtetnek, hogy kisigényűek vagyunk, talán elhiszik, hogy elfoglaltságunk máris hosszú időre biztosítva van. Mint ahogy azt is, hogy a jövőben indítandó munkák sikerének előfeltétele e közel-múltban kezdett programok sikeres lezárása. Természetesen mindeközben nem dugjuk a fejünket a homokba, hiszen tagjai vagyunk azoknak a hazai és nemzetközi hálózatoknak, amelyek már most a jövő kutatási témáin gondolkodnak.

Indulóban hivatkoztam a visszaemlékezések eredendően egyoldalú és bizonyos értelemben igazságtalan voltára. Számolok azzal, hogy mások esetleg mást emelnének ki az intézet múltjából, de jelenéből is. Nem volt szándékomban elhanyagolni azokat a munkatársaimat, akik tevékenységéről kevesebbet szoltam. Azonban e hét programját közösen úgy szerveztük meg, hogy képet adjunk arról a széles tematikus spektrumról, ami a Népeségtudományi Kutatóintézetet ma jellemzi. Ehhez kértük a velünk aktív kapcsolatban álló társintézmények együttműködését. Itt meg is köszönöm, hogy elfogadták a meghívásunkat. Ahogy a meghívóból látható, a magyar nyelvű program gerincét a kerekasztal-beszélgetések képezik, de sor kerül műhelyvitákra és a népesség-előrebecsléssel foglalkozó bemutatóra is. A pénteken és szombaton folytatódó ülészak munkanyelve az angol lesz. Nagyon örülünk annak, hogy ekkor Európa az USA vezető népeségtudományi intézetének vezetői, élvonalbeli kutatói is közöttünk lesznek és ezzel nemcsak intézetünket, de a magyar demográfiát és általában a magyar társadalomtudományt is megtisztelik. Itt lesz az európai szakmai szervezet lengyel elnöke és olasz titkára, a belga tudományos akadémia elnöke, a francia, a német és egy amerikai, nevezetesen a michigani intézet vezetője, továbbá sok más nemzetközileg elismert kutató, aki meghatározó módon járult hozzá a népesedés problémáinak megértéséhez.

Az évfordulóra kiadványokkal is készültünk. Szokás szerint egyesek megjelentek közülük, mások kicsit késnek. A Demográfia 2–3. számát ma itt mindenki megtekintheti, és aki nem megrendelője, de szívesen beleolvasna, vegye örömmel adott ajándékunkként. Holnap szállítja a nyomda a Korfa 24 oldalas ünnepi számát, és a nemzetközi konferencia első napjára, péntekre elkészül a Demográfia első angol nyelvű változata. Az adott év legjobb demográfiai írásait megjelentető válogatást terveink szerint ezentúl minden évben kiadjuk. Kicsi nyelvi közösség vagyunk, ezért ha azt szeretnénk, hogy a magyarországi demográfiai folyamatokat hazai szerzők interpretációjában ismerje meg a világ, akkor annak nagy nyelvein kell közzétennünk kutatási eredményeinket.

Tisztelt Kollégák, Munkatársak, Barátaim! Mindenkit kérek, hogy a szellemi étlapról válogasson kedvére, és tartson velünk a péntek esti fogadáson a kulináris élvezetekben is.

Befejezésképpen még két dolgról szólnék. Ez a számunkra ünnepi nap nem jöhetett volna el, ez a program nem valósulhatott volna meg anyaintézményünk nélkül. Köszönjük a KSH vezetésének, az elnök úrnak és a társadalomstatisztikáért felelős elnökhelyettes asszonynak a mindenkori ösztönző és segítő magatartását. Továbbá nem juthattunk volna el ideig, ha az intézet hajdani és jelenlegi kutatói és segítő munkatársai az elmúlt negyven évben nem töreksenek elsajátítani a demográfia tudományát, és öregbiteni ennek hírét, ha

nem tekintik életcéljuknak egyes szakmai problémák megoldását. Hadd köszönjem meg nekik eddigi munkásságukat. És itt most gondoljunk külön azokra, akik már nincsenek közöttünk, többek között olyan nemzetközileg elismert tudósokra, mint *Andorka Rudolf*, *Dányi Dezső*, *Nemeskéri János* és *Valkovics Emil*, akik hosszabb-rövidebb ideig az intézetben dolgoztak, és akik neve ma is referencia a nemzetközi demográfiai közéletben és diskurzusokban. Itt és most a nyilvánosság előtt mondok köszönetet részvételükért és előkészítő munkájukért munkatársaimnak is, akikkel sokat vitatkoztunk arról, hogy mi legyen az évfordulós hét programja, és akik a közös döntéseink után, más munkáikat is félretéve, igyekeztek tervünket megvalósítani.

Végül hadd legyek személyes, hadd térjek vissza *Andorka Rudolffhoz*, akinek pályafutása az NKI-ból indult, aki sok-sok társadalomstatistikai adatfelvételt indított a KSH-ban, és akivel én az 1990-es években a Közgazdasági Egyetemen találkoztam, és tanítványa, majd munkatársa lehettem. Hálás vagyok ezért a gondviselésnek, és egyfajta sorsszerűséget érzek abban, hogy ma ott dolgozhatom, ahonnan ő elindult. Tudományos munkám során általában, de az intézetben is sokszor éreztem hiányát. Hiszen gyakran van úgy az ember, hogy szeretné megosztani valakivel egy új felismerés örömét, hogy kérdezni szeretne valakit arról, hogy egy problémának hol lehet utánanézni, hogy szeretne tanácskozni szakmai-vezetési kétségeiről. Ő olyan személyiség volt, aki könnyen el tudta választani a fontos és lényegtelen problémákat, noha az igen nehéz, ha kiélezett döntési szituációról van szó. Ő olyan személyiség volt, aki élete utolsó pillanatáig követte a nemzetközi és hazai kutatásokat, és bár méltányolta a hipotetikus okfejtéseket, ő maga, elképzelései taglalása során, mindig kötődött az empiriához. Hadd fejezem tehát be mondandómat köszönetként egy tőle vett idézettel, és hadd mondjam ki, hogy az abban foglaltaknak nem mindig könnyű megfelelni: „A társadalomtudósi szerepet úgy képelem el, hogy abba egyaránt beletartozik a társadalmi valóság feltárása, az oktatás, a tudományos ismeretek népszerűsítése és – nem utolsósorban – mindezen keresztül hozzájárulás a magyarországi állapotok megjavításához.”

1 SZÁZALÉKOS HÍREK

Az Aktív Társadalom Alapítvány ezúton közli, hogy az 1 százalékos adófelajánlás keretében 2003 folyamán kapott 38 528 Ft-ot a „Közhasznú munkavégzés” c. kutatás támogatására fordította.

Szalai Júlia
elnök

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

DEMENY, P.: *Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century*. (Népesedéspolitikai dilemmák Európában a 21. század küszöbén.) *Population and Development Review*, 2003/1. 1–28. p.

Európában a népesség évi átlagos növekedési üteme az 1950 és 1975 közti 8,4 ezrelékről a század utolsó negyedében 2,9 ezrelékre csökkent. 2000 körül a természetes szaporodás 17 európai országban negatív volt. A jelenlegi teljes termékenységi arányt és a születéskor várható élettartamot figyelembe véve Európában három generáció (azaz durván egy évszázad) alatt a népességszám negyedére csökkenhet. Az ilyen folyamat akár a túlnépesedés levezetését is jelenthetné, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak egyéb velejáróit: a népesség elöregedését és a népességszám geopolitikai vonatkozásait. Ami az utóbbit illeti: az 1920-as években Európa a világ népességének 25 százalékát tette ki, 2000-re 17 százalékra csökkent ez az arány, és az ENSZ népesség-előrejelzésének közepes variánsa szerint 2050-re 7 százalékot tesz majd ki.

2000-ben az Európai Unió népessége (beleszámítva a 2004. május 1-jén csatlakozó országokat is) 451 millió. A korfa közepén szélesedő: a legnagyobb számú öt éves korcsoport a 35–39 éveseké. Az ENSZ említett népesség-előrejelzése szerint, noha a teljes termékenység növekedésével és 25 millió bevándorlóval számol, miközben emelkedik a születéskor várható élettartam, 2050-ben az Unió népessége 401 millióra csökkenhet. A korfa a felső részén szélesedővé válik: a legnagyobb számú öt éves korosztályt a férfiaknál a 60–64 évesek, a nőknél a 65–69 évesek fogják jelenteni. A 65 éves és idősebb népesség aránya több mint kétszerese lesz a 15 év alattiaknak: 30 százalék szemben a 14 százalékkal.

Az Egyesült Államok által kezdeményezett, a harmadik világnak szánt családtervezési programok nemzetközi szinten nem találtak megértéssel. (Lásd az 1974. évi Bukarestben rendezett világnépesedési konferencia kritikáját.) Más kérdés, hogy a felelős gyermekvállalás mit jelent a nyugati világban, és jelenthet-e valamit a fejlődő országok némelyikében. A családtervezés bevezetésében egyedül áll Kína egygyermekes családpolitikája, amit a mezőgazdaság kollektivizálását követően 30 millió kínai éhenhalása kényszerített rá a politikai vezetésre. Néhány más fejlődő országban a gazdasági megfontolások és/vagy a nyugati kultúra behatolása indított el ilyen változást.

A szerző felsorolja a túlnépesedés veszélyeit: élelmiszerellátás, politikai stabilitás, tömeges elvándorlás. A termékenység befolyásolása a fejlődő országokban demokratikus rendszert, a gazdasági szerkezet átalakítását és kulturális változásokat igényel. Ezeket a belső folyamatokat a nyugati világ legfeljebb bátorítani és támogatni tudja.

A fejlett és a fejlődő világ demográfiai viszonyainak eltolódása ellen elvben több tényező is hatni tud. Ilyen az európai országok alacsony termékenységének emelése. A szerző áttekinti a szociálpolitika ezen a téren mutatkozó lehetőségeit és a sok esetben ütköző személyes- és csoportérdekeket. E lehetőségek megítélésében erősen szkeptikus.

A szerző végül a bevándorlás kérdésével foglalkozik: befogadási hajlandóság, korlátok állítása és azok hatásossága. Európa népesedési politikájának válasza persze az is lehet, hogy nem vesz tudomást a kontinens demográfiai marginalizálódásáról, kész ténynek veszi azt, és megállíthatatlannak tekinti a folyamatot.

A cikk a szerzőnek az MTA tiszteletbeli tagjává választásakor, 2002 novemberében Budapesten tartott székfoglaló előadásának fordítása.

Sz. K.

RUGGLES, S. – BROWERS, S.: Measurement of household and family composition in the United States, 1850–2000. (A háztartások és a családok összetételének adatai az Egyesült Államokban, 1850–2000.) Population and Development Review, 2003/1. 73–101. p.

Az elmúlt másfél évszázad alatt az Egyesült Államok népességének életkörülményei alapvetően megváltoztak. Míg 1850-ben az idősek 70 százaléka a gyerekekkel élt együtt, 1990-re ez az arány 16 százalékra csökkent. Az egyedül háztartásukkal élő öregek aránya ugyanekkor 11 százalékról 70 százalékra emelkedett. A szerzők a hosszú idősorok adatainak összehasonlíthatóságát tárgyalják, tekintettel a népszámlálások módszertani változásaira. Megállapításaikat az 1850 és 2000 között történt 14 népszámlálás egyedi adatainak országos adatbázisára alapozzák, ami 55 millió személy jellemzőit tartalmazza. Az adatbázisban esetenként imputált adatok is vannak.

1920-ig az intézeti háztartásokat egyszerűen igen nagy háztartásoknak tekintették. 1930-ban „kvázi háztartások” néven különböztették meg, és kihagyták a háztartások számából. 1950-ben a csoportos lakóhely nevet kezdték el használni. Eközben az a határérték is változott (11-ről 5-re, majd 10-re), hogy hány nem rokon személy együttélése esetén használták ezt a fogalmat. Mindez nem annyira az ilyen háztartások számát, mint inkább az azokban élő népesség nagyságát érintette.

A 19. század közepétől a nagyvárosokban megkezdődött a bérlakások építése. Ezekben egymástól független bérlők és háztartások egyaránt voltak. Az összeírásoknál meghatározták milyen szempontok alapján kell önálló háztartásokként megítélni az utóbbi eseteket. Ezek között a lakás és az étkezés költségeinek közös viselése mellett időnként a külön konyha és a közös helyiségek kialakítása is megjelent, amit nem tartottak be szigorúan.

A szerzők az 1940 utáni népszámlálások családi háztartás adatait megbízhatónak látják, és a nem család háztartások adatainál sincs lényeges probléma. A rokoni kapcsolatban levő részcsaládok adatai viszont nem megbízhatók. Az 1990-es népszámlálásnál a házaspárból álló részcsaládok 13 százaléka, míg a szülő-gyerekek családok 17 százaléka kimaradt. Az utóbbi csoportba való besorolások 28 százaléka ugyanakkor hibás volt.

A családok összetételének akár a háztartást, akár a családot megfigyelési egységnek tekintő, népszámlálási adatokon alapuló vizsgálata bizonytalan. Az adatok ugyanis igen érzékenyek a termékenység, a halandóság és a generációk hosszának változására. A kimutatott változás így inkább a demográfiai viszonyok változását tükrözi (lásd demográfiai átmenet), mintsem az együtt élőkről adna képet.

A háztartást vagy a családot megfigyelési egységként használó népszámlálási adatok a kor és a nem hatását sem teszik követhetővé. A háztartásfő ilyen jellemzőinek

figyelembevétele nem ad segítséget, mivel ezek az ismérvek háztartásokra jellemzőek, és nem személyekre, akik átléphetnek az egyik háztartásból, illetve családból a másikba. Ahogy a születéseket és a halálozásokat nem lehet hosszú távon összehasonlítani a népesség összetételének figyelembevétele nélkül, ugyanez áll az együttélési viszonyokra is.

A háztartásfő megállapítása és a háztartás ennek alapján való besorolása ugyancsak problematikus hosszú távon, különösen a különböző kulturális csoportok esetében. Problémát jelent végül a valamilyen szempontból érdemben szóba jövő korcsoportra vonatkozó vizsgálat. (Ilyen a termékenység esetében a 15–49 éves korú nők csoportja.) A háztartás és a család összetételére vonatkozó népszámlálási adatok nem teszik lehetővé az ilyen csoportok különválasztását.

Sz. K.

JENNISSEN, R.: *Economic determinants of net international migration in Western Europe*. (A nemzetközi vándorlás egyenlegének gazdasági meghatározói Nyugat-Európában.) *European Journal of Population*, 2003/2. 171–198. p.

A neoklasszikus közgazdaságtan szerint a munkaerő nemzetközi vándorlását az országok közti bérkülönbség indítja el, és a reálbérek kiegyenlítődésének irányába hat. *Keynes* a nominálbérek különbségét látja meghatározónak, tekintettel a pénz megtakarítási szerepére, ami jelen esetben a kereset hazautalását jelenti. *Keynes* emellett a munkaerő-vándorlásnak a munkanélküliség országok közti kiegyenlítődésében játszott szerepét is hangsúlyozza. Mások a szakképzettséget nem igénylő vagy a hazai munkaerő által lenézett állásokba érkező külföldi munkaerőre figyeltek fel. Végül arra is rámutattak, hogy ha egy országban jelentős számú külföldi munkás él, azok hozzájárulhatnak további honfitársaik bevándorlásához (lásd az utazás, a munkához és lakáshoz jutás, jogsegély megszervezése).

A szerző a vándorlás egyenlegét a népességnövekedés és a természetes szaporodás különbözeteként határozta meg, rátáját pedig az évközepi népességgel való osztással kapta. Minderről hosszú idősorok állnak rendelkezésre. A módszer bevallott hátránya, hogy a tényleges be- és kivándorlás mérete így nem válik ismertté. Az 1960 és 1998 közötti időszakra kiterjedő vizsgálatból az 1990-es évet figyelmen kívül hagyták, tekintettel a kelet-európai változásokra. A vizsgálat független változói: egy főre jutó GDP, munkanélküliség, iskolázottság és a külföldi munkaerő relatív nagysága. Az esetenként hiányzó adatokat interpolálással pótolták. Végül az idősorok regresszióelemzésére került sor. A multikollinearitás miatt egyes változókat mesterséges változókkal helyettesítették.

A holland adatok részletes elemzése után a többi, a recessziót jelentő, 1973-ban kezdődő időszakig munkaerőt importáló országgal foglalkozik a szerző. Az egy főre jutó GDP hét ország közül négyenél szignifikáns pozitív korrelációt mutatott a nemzetközi vándorlás egyenlegének rátájával. Ausztria, Svédország és Svájc esetében a korreláció pozitív, de nem szignifikáns. A munkanélküliség hatása mind a hét országnál negatív volt, de Ausztria, az NSZK, Dánia, Franciaország, Hollandia és Svédország esetében szignifikáns.

Az 1970-es évek második felében sok Dél-Európából érkezett vendégmunkás a hazatérést választotta. Az 1980-as és az 1990-es években e korábban munkaerőt kibocsátó országok nemzetközi vándorlásának egyenlege negatívvá vált. A bevándorlási politika változásai (menedékjog, kvótarendszer, vízumkényszer) nem voltak szignifikáns hatással. Ezek a gazdasági helyzet változásait tükrözték vagy egybeestek azokkal.

A spanyol adatok részletes elemzése után a többi, korábban munkaerőt kibocsátó országgal foglalkozik a szerző. Olyankor, amikor szomszédos országba történt a vándorlás – Írországból az Egyesült Királyságba, Finnországból Svédországba – a megfelelő országok egy főre jutó GDP-jének különbségére volt tekintettel. Itt a kérdéses különbség szignifikáns pozitív hatással volt a nemzetközi vándorlás egyenlegére. Görögország és Spanyolország esetében ugyancsak kimutatható volt az egy főre jutó GDP pozitív hatása. A munkanélküliség szignifikáns negatív hatással volt a vizsgált mutatóra Görögországban és Írországból. Olaszország és Portugália vonatkozásában a fontosabb befogadó országokban kialakult munkanélküliség pozitív hatását lehetett kimutatni ezen országok nemzetközi vándorlásának egyenlegére.

Sz. K.

MARTIN, M. A.: *The role of family income in the intergenerational association of AFDC receipt.* (A családi jövedelem szerepe az eltartott gyerekes családoknak nyújtott segély generációk közti kapcsolatára.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/2. 326–340. p.

Az egyedülálló anyák segélyezésének nemkívánatos hatása is lehet: az ilyen családban felnövő lánygyerek később maga is számolni fog ezzel a segélyezési formával. Ezt a többgenerációs hatást az USA törvényhozása 1996-ban próbálta meg ellensúlyozni, amikor a személyes felelősséget és a munkalehetőséget vette figyelembe a támogatásnál.

A nemkívánatos hatás magyarázatánál a család pszichológiai és morális környezetének megváltozására mutatnak rá: az anya és gyermeke beletörődik hátrányos helyzetébe, kevésbé érzékennyé válik a szegényként való megbélyegzésre, inkább a segélyt fogadja el, mint a munkalehetőséget. Mindez azt jelenti, hogy a család életvitelét a jóléti rendszerre alapozza, és a gyerekeknek ezt a mentalitást adja tovább. A segélyezett családban felnövő gyerekek iskolázottsági szintje általában alacsonyabb. Egyes kutatók okozati hatásról beszélnek, ami közvetlen vagy közvetett módon érvényesül. Mások külső tényezők (válás, munkanélküliség, hátrányos környezet) hatására hívják fel a figyelmet.

A szerző a jövedelemalakulás panelvizsgálatának adatait használta, ami nyomon követi egy személy életútját, miközben mind a szülők, mind gyerekeik jövedelmét megfigyeli. A mintában 2070 nő szerepelt. A családi háttér jellemzőinek hatását többváltozós regressziós modellszámításokkal értékelte a szerző. A modell megválasztását illeszkedésvizsgálattal döntötte el.

Az eltartott gyerek után segélyezett családokban született lánygyerekek, miután nekik is gyerekeik születnek, háromszor akkora valószínűséggel élnek az ilyen támogatással, mint a nem segélyezett családban nevelkedettek. A segélyezés feltételét jelentő gyerekvállalás az állással rendelkező, a szüleikkel élő és az iskolázottabb lánygyereknél

ritkább, mint a házasságra lépőknél. A segély nagyságának növekedésével (ez ugyanis államonként különböző) nő a gyerekvállalási kedv. A szegény családból származó lánygyerekek felnőve 3–4 évvel tovább veszik igénybe a szóban forgó segélyt, mint azok, akik gazdagabb családból származnak. Az ilyen kapcsolatot osztályközös jövedelem adatok figyelembevételkor lehetett kimutatni. A valaha is segélyben részesült családban született lánygyerekek felnőve legalább egy évig maguk is igénybe veszik a segélyt. Az iskolázottság emelkedésével csökken a segély igénybevételének valószínűsége. A lánygyerek születéskori családi helyzete és házasságának tartóssága ugyancsak hatással van a segély igénybevételére. Tartós házasságban ritkább a segélyre támaszkodás.

A szerző úgy látja, hogy a jelen vizsgálat nem támasztja alá egyértelműen az eltarított gyerek utáni segély igénybevételében a generációk közti ok-okozati összefüggést. Arra viszont a vizsgálat alapján legalább közvetett módon rá lehet mutatni, miként működik az ilyen kapcsolat. A segélyezett családban született lánygyerekek korlátozott érvényesülési lehetősége közvetítheti a segélyre támaszkodás generációk közti továbbadását. A szociológia eszköztárából a társadalmi rétegződés és mobilitás vizsgálata járulhat hozzá a kérdés jobb megismeréséhez. A szociálpolitika ezeket a folyamatokat rövid távon aligha befolyásolhatja, viszont tekintettel kell lennie azokra.

Sz. K.

MOORS, G.: Estimating the reciprocal effect of gender role attitudes and family formation: A log-linear path model with latent variables. (A nemiszerep-attitűdök és a családalapítás közti kölcsönhatás becslése: Log-lineáris útmodell látens változókkal.) European Journal of Population, 2003/2. 199–221. p.

Az 1960-as évektől a nyugati országokban a házassággal szemben egyre nagyobb teret nyert az együttélés, illetve az egyedülálló életforma választása. Ezzel egyidejűleg megváltozott a nemek szerepvállalása, és kiszélesedtek a magasabb iskolai végzettségű nők lehetőségei. Más megfogalmazásban: nőtt az anyaság alternatív költsége. A demográfiai változások közül a későbbi házasságkötésre és szülésre, valamint a gyermektelenségre lehet rámutatni. Mindezt támogatni látszik a kulturális környezet megváltozása: a nemek közti egyenlőség, a demokrácia és a személy autonómiájának hangsúlyozása.

A szerző Észak-Rajna-Weszfáliában végzett panelvizsgálat adatait használta fel. 1982-ben 2620 18–30 év közötti nőt kérdeztek ki, amit még kétszer megismételtek. Az elemzés végül 1315 nőt vett figyelembe. A megfigyelt személyek pillanatnyi helyzetére vonatkozóan tettek fel kérdéseket, míg a családok életkörülményeinek teljes történetét nem tárták fel. Az életkörülmények négy formáját különböztették meg: szülőkké váló élés, saját háztartásban élés, együttélés és házasság. A házasságnál a férjjel való esetleges korábbi együttélés felől is érdeklődtek. Az ún. strukturális útmodell paramétereit módosított Lisrel modell révén becsülte a szerző. (A módosítás leírását a dolgozat függelék tartalmazza.) Lényegében multinomiális logit regresszióelemzések soráról van szó. Így meg lehetett különböztetni a modell látens és strukturális (okozati) elemeit. A nemek szerepére vonatkozó attitűd kérdései négy téma köré csoportosultak: személyi autonómia, hagyományos családfelfogás, háztartási feladatok megítélése és a gyermeknek tulajdonított érték.

Az emancipált (nézetet valló) nők hajlamosabbak az egyedülélésre vagy választják az élettársi kapcsolatot a házasság és/vagy a gyerekvállalás helyett. A hagyományos családnak értéket tulajdonító nők körében fordított a választás. Az attitűd (beállítottság) hatása kifejezettebb a tartósan (legalább két évig) a független életet vagy az együttélést választó nőknél, azokhoz képest, akiknél ez csak átmenetet jelent a szülőkkel élés és a házasság között. A nemek szerepét emancipáltan megítélő nők a felvétel szabta két éves időszakban kisebb arányban mentek férjhez, de a gyerekvállalásnál az ilyen attitűd hatása gyengébb. Az első felvételnél a hagyományos család felé való orientáltságot valló nagyrészt házas nők inkább váltak anyává a második felvétel idejére, mint az első alkalommal emancipált nézetet vallók. Más megközelítésben: emancipált attitűd mellett kevésbé valószínű a gyors házasság, míg a hagyományos családi értékekhez való kötődésnél hamarabb jön a gyerek.

Az ilyen vagy olyan attitűd a nők egyötödénél gyengült, de attitűdváltást nem tapasztaltak. Az egyedül vagy párkapcsolatban élő nők emancipált nézete a nemek szerepéről erősödött, míg a házas nők és az anyák körében a hagyományos család melletti elkötelezettség vált erősebbé. Ez alól kivételnek látszanak a gyerektelen házas nők, akiknél gyengült a hagyományos család értéke. A szerző összefoglaló értékelése az, hogy az attitűd olyan dolog, ami egyaránt erősödhet és gyengülhet. Hatással van az életvitel megválasztására, és a fordítva, visszahat rá az életvitel.

Sz. K.

HANK, K.: Zur Struktur und Kontinuität regionaler Fertilitätsunterschiede in Westdeutschland nach der Wiedervereinigung. (A regionális termékenységi különbségek szerkezete és folyamatossága Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/3. 313–326.

A hivatalos statisztika új regionális adatainak vizsgálata megerősíti a folyamatosan tapasztalható termékenységekülönbség meglétét a nyugatnémet körzetek között és a területi minták állandóságát. Sok tanulmány foglalkozik az egyes európai országokon belüli különbségekkel, e cikk főként *Karl Schwartz* 1979-es és 1983-as munkájához hasonló leíró analízis. Választ keres többek között a következőkre:

- a '90-es években is tapasztalható a városok és falvak közötti „klasszikus” születési arány?
- milyenek a mai Nyugat-Németország területi termékenységi mutatói?
- egy-egy régióknak mely szerkezeti ismertetőjegye alapján alacsony, illetve magas a születési szintje?
- változott-e, vagy állandó maradt az eltelt időszakban a termékenységi földrajz és változtak-e az ezt befolyásoló szerkezeti tényezők?

A vizsgálat 328 városi körzetre és falusi járásra terjed ki az 1995 és 1997 közötti időszakban. Megállapítja, hogy a falusi és városi körzetek közötti különbség nem egyenlítődtött ki a '90-es évek közepére. Az Északnyugat- és Dél-Németország egyes területeinek legmagasabb termékenységi szintje egyrészt, másrészt az egyetemi városok egész sorának legalacsonyabb szintje közötti különbség még nagyobb, mint az ugyanakkor mért különbségek az új és régi tartományok között.

A város-falu különbségek a termékenységi magatartásban nagyrészt korszpecifikusak. Városi régiókban a 15 és 19 éves kor közötti szülések száma 75%-kal magasabb, mint a vidéki körzetekben. A 20 és 24 év közöttiek termékenysége is a nagyobb népsűrűséggel együtt nő. 25 és 29 év között ez az összefüggés a fordítottjára változik, ebben a korcsoportban vidéken duplájára nő a termékenység, a legsűrűbb városi körzetekben pedig csak harmadával nő.

A mindenkori össztermékenységi ráta alapján a körzetek három csoportba tartoznak: magas, átlagos és alacsony termékenységűbe. A fő különbség a magas és az átlagos termékenység között a 25 és 34 éves kor közötti nőknél mutatkozik.

Földrajzilag két régióra koncentrálódik átlagon felüli termékenység. Az első Északnyugat-Németországban található, a másik Dél-Németországban. A legalacsonyabb termékenységet felmutató területek városok, melyek nem alkotnak összefüggő körzeteket.

Korábbi vizsgálatokkal egybehangzó, hogy a közreadott termékenységi szinteredmények szoros összefüggésben vannak az adott körzet szerkezeti jegyeivel, mint például a népsűrűség vagy a migráció – különösen a fiatal családoknál – és a munkaerőpiac. A szociális infrastruktúra, különösen az intézményes gyermekgondozás megléte bármennyire fontos, nem hozható összefüggésbe a termékenységi mutatókkal.

Erős az összefüggés a termékenység és a foglalkozásszerkezet között. Az első gazdaságban foglalkoztatottaknak több mint 5%-a magas termékenységű körzetekben él, míg e körzetekben 55% dolgozik a második gazdaságban.

Tekintettel a folytatódó vizsgálatokra, alkalmas és szükséges eszköznek tekinthető a jövőben a többszintű analízis.

Sz. G. S.

DIEHL, C.: Wer wird Deutsche/r und warum? Bestimmungsfaktoren der Einbürgerung türkischer- und italienischstämmiger junger Erwachsener. – Ergebnisse des Integrations surveys des BIB. (Kikből lesz német és miért? Török és olasz származású fiatal felnőttek honosításának meghatározó tényezői. – A Szövetségi Népeségkutató Intézet (BIB) integrációs felmérésének eredményei.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/3. 285–312. p.

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a Németországban élő bevándorlók milyen körülmények között szerzik meg a német állampolgárságot. Egyesek miért veszik fel az állampolgárságot, miközben mások csak a német útlevelért folyamodnak, illetve megint mások miért nem veszik fel az állampolgárságot, noha jogosultak lennének rá. A vizsgálat során nagy hangsúlyt kapott a kulturális és identifikációs integráció szerepe az állampolgárság megszerzése folyamán.

Németországban az állampolgárság felvételét 2000-ben jogilag úgy szabályozták, hogy a bevándorlók gyerekei születéskor a németen kívül szüleik állampolgárságát is megkapják. 23 évesen választaniuk kell a kettő között. Minden gyermeknek, akinek apja vagy anyja legalább 8 éve Németországban él és korlátlan tartózkodási engedélye van, jogában áll az állampolgárság felvétele. Csökkent a tartózkodási idő is, melynek alapján a honosítás kérhető: 15 évről 8 évre.

A felmérés 1200 török és 1200 olasz származású, főleg második generációs fiatal megkérdezésével készült. A vizsgálatok szerint a Németországban születettek gyakrabban tervezik a honosodást, mint a Törökországban születettek, az Olaszországban születettek pedig csak nagyon ritkán. Jóllehet, sok olasz rendelkezik állampolgársággal, ezt azonban más úton szerezték, általában kétnemzetiségűek a szüleik. A törökök esetében ez nem jellemző.

A (meg)honosodás logikáját analizálva először azt vizsgálták, hogy mely demográfiai meghatározóval függ össze (például házasságkötés, vagy bizonyos életkor elérése). Másodsor az vizsgálták, hogy milyen szerepet játszanak az olyan tényezők, amelyek az állampolgárság előnyeit, illetve hátrányait jelzik, mint például a képzés, vagy a kapcsolat az otthon maradt rokonokkal. Harmadikként a növekvő identifikációs és kulturális betagozódás befolyását vették szemügyre.

Eredményként megmutatkozott, hogy az idősebb, képzett személyek, akik magukat erősebben németnek érzik, nagy valószínűséggel megszerezték az állampolgárságot, a fiatalabb, képzetlenebb bevándorlók pedig erősebben kötődnek nemzetiségükhöz. A törökök körében ehhez még az is hozzátartozik, hogy jóval több nő szerzi meg az állampolgárságot, mint férfi. Az olaszoknál a meghonosodást mutatja, ha az illető a barátaival németül beszél, ha Németországban született, és ha kevés hazai kapcsolattal rendelkezik. Bár a honosodási valószínűség egyértelműen különbözik az egyes csoportoknál (törökök és olaszok, férfiak és nők), az állampolgárság megszerzésének „logikája” nem eltérő. Másként látszik azonban, ha a meghonosodás és a honosodási terv meghatározóit nézzük. A honosodási terv beállítódást és nem magatartást mutat, itt nem jelentkeznek nemi, életkori vagy képzési különbségek.

Társadalompolitikai szempontból is releváns, hogy azok az állampolgárságot tervező, illetve igénylő személyek, akik legalább részben németnek érzik magukat, többségben vannak.

Az állampolgársági jog reformjának politikai vitájában gyakran hangoztatják, hogy az állampolgárság megszerzése a sikeres integrációs folyamat vége kellene, hogy legyen, és ezt a BIB vizsgálata megfelelően alá is támasztja.

Az állampolgárság felvételét szabályozó jogszabály reformjakor felmerült az a kérdés, amely más bevándorló országokban már régóta vitatott: a hiányzó jogi ösztönzés miatt alacsony-e a bevándorlók honosodási szándéka. A vizsgálat tényeinek alapján a Németországgal való azonosulás támogatása a legsokatmondóbb kiindulás az emelkedő számú honosításhoz. Hogy ezt lehet-e és hogyan kellene támogatni, ez elsősorban politikai kérdés.

Sz. G. S.

KLEIN, T. – LENGERER, A. – UZELAC, M.: *Partnerschaftliche Lebensformen im internationalen Vergleich*. (Együttélési formák nemzetközi összehasonlításban.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2002/3. 359–379. p.

A tanulmány a (különféle) nyugati országok együttélési formáit vizsgálja, továbbá ezek fejlődését az egyes életszakaszok perspektívájában. Az analízis a „Fertility and Family Survey” adataira épül.

Számos nyugati ipari országban hasonló családdemográfiai trend tapasztalható: csökkenő születésszám és házassági kedv, több válás és a házasságon kívüli együttélési formák növekvő aránya. Az egyes országok eredményei hasonló fejlődési szakaszokat mutatnak, ám ezek a szakaszok különféle stádiumban vannak. Különböző fázisok találhatók az egyes országokon belül is, melyért az ökonómiai, kulturális és politikai sajátosságok tekinthetők felelősnek. Az országok közötti azonosságok és különbségek nehezen mutathatók ki, és egy elméletileg sikeres összekapcsolódás a társadalmi életkörülmények és a családi élettervezés között ez idáig nem sikerült. Nem áll rendelkezésre nemzetközileg összehasonlítható, hosszabb időtartamot felölelő adatmennyiség.

A Nyugat-Európára jellemző trend az individualizálódás és a pluralizálódás lett, egyes szerzők „második demográfiai átmenetről” írnak. A családpolitika mellett a társadalom kulturális tradíciói is döntően hatnak arra, hogy az egyes országokban másként vélekednek arról, hogy a házasság és a család a „normális” felnőttélet formája.

Az eltolódás a csökkenő számú házasságoktól a növekvő számú más együttélési formák felé valamennyi fejlett európai országra érvényes, a déli országok kivételével. A vizsgálat szerint az egyes európai országok abban különböznek, hogy a házasságon kívüli együttélés a fiatal felnőttekre jellemző – például Németországban és Ausztriában – vagy a későbbi életszakaszban is fennáll – például Franciaországban és Svédországban, de a többi skandináv államban is. Az előző a házasság próbájának tekinthető és a tradicionális családmodellel rendelkező országokra inkább jellemző, a második pedig egy tartós, akár életre szóló partneri közösséget jelent, főleg a kétkeresős családmodellel rendelkező országokban. A házasságon kívüli együttélés nem feltétlenül jelent kevesebb születendő gyermeket.

A déli országokban – kiváltképp Olaszországban, ahol a tradicionális életforma a család maradt, a házasságkötéssel kezdődő családalapítással, és többnyire egy gyermek vállalásával – a nők a foglalkoztatás és a kereset tekintetében hátrányosabb helyzetben vannak. Családpolitikai intézkedések nem segítik a terhek kiegyenlített viselését, sokan tovább maradnak a szülői házban, és a házasság dominál, bár itt a termékenységi szint igen alacsony. Míg a többi országban a családfejlődés hasonlóan alakult, Németországban a privát életforma tekintetében egy családi és egy nem családi szektorról beszélhetünk. A családi szektorra a munka és a családi élet nem elegendő összehangolódása jellemző, itt a gyermekek nagy többsége házasságban születik. A pluralizált nem családi szektorban a gyermektelenség a jellemző. Németországban kevesebb az új család, így egyre kevesebb család van. Az egykori NDK is különutasként aposztrofálható.

A déli példaktól eltekintve fontos eredménye a vizsgálatnak, hogy a tartós együttélés közös háztartásban – eltolódva ugyan a házassági formától az élettársi kapcsolat felé – részben vagy egészében, de megmarad.

BREIHOLZ, H.: *Ergebnisse des Mikrozensus 2002*. (A 2002-es mikrocenzus eredményei.) *Wirtschaft und Statistik*, 2003/7. 601–610. p.

A német hivatalos statisztika egyik alappillére az évente végzett mikrocenzus, amely a lakosság 1%-ának megkérdezésével (mintegy 830 000 személy, 390 háztartásban) Európa legnagyobb szűrőpróbás felmérése. Jelen tanulmány a 2002-es felmérésnek a népesség keresőtevékenységére vonatkozó válogatott eredményeit mutatja be.

2002 áprilisában az ország munkaerőpiacán 40 millió keresőképes személy volt, ami – dacára a keresőkorú népesség 80 000 fővel való csökkenésének – 60 000-rel több volt, mint egy évvel korábban. A tényleges emelkedés attól függ, hogy a munkaképes korúak közül hányan folytatnak valójában kereső tevékenységet. Ez az enyhe emelkedés az új német területek női munkavállalóinak nagyobb számával magyarázható. Ugyancsak emelkedett a külföldi keresők száma mintegy 20 000-rel. Az emelkedés világossá teszi azt is, hogy a demográfiai változásokon túl a politikai intézkedések (a nyugdíjrendszer változtatása), a társadalmi változások (későbbi házasságkötések, a nők magasabb arányú részvétele a munkaerőpiacon) a keresői magatartást lényegesen befolyásolják. Keresőképes személyeknek azokat tekintik, akik részt vesznek a munkaerőpiacon, keresőként, vagy munkanélküliként élnek.

A kor- vagy nemspecifikus keresői kvóta a népesség keresői arányát jelzi. A munkaképes korú nők keresőkvótája az új területeken és Kelet-Berlinben 1991 óta 4 százalékkal csökkent, a nyugatnémet területeken ugyanebben az időszakban 6%-kal emelkedett. A legvilágosabban a keleti és nyugati nők kvótája különbözik azokban a korcsoportokban, ahol a „családi szünet” a legnagyobb szerepet játssza. Összességében azonban a nők keresői irányultsága a keleti területen lényegesen erősebb, részben gazdasági okból, részben pedig azért, mert az egykori NDK-ban az egyéni életpálya inkább a keresői tevékenységre épült. A mai napig jobb a helyzet keleten az intézményes gyermekgondozás területén.

Ahhoz, hogy a munkaerőpiaci helyzet változásait követni tudjunk, differenciálni kell az aktív és passzív résztvevők, vagyis a munkában állók és a munkanélküliek között. Munkanélkülinek az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) szerint meghatározott szempontok alapján sorolja be a nem keresőket a német statisztika. Így munkanélküli az a személy is, aki nem dolgozik, és 14 napon belül nem tud új munkát vállalni bármely okból kifolyólag. Németországban 2002 áprilisában 4,1 millió nem keresőből 590 000, vagyis 14% százalék tartozott ebbe a kategóriába. Velük együtt 3,5 millió munkanélkülit regisztráltak, 2001-hez képest 340 000-rel többet.

A részmunkaidőben dolgozók aránya 21,4%, az eddig mért legmagasabb szám. A régi szövetségi területen élő nők 68%-a személyes vagy családi okból választotta ezt a megoldást, a keletnémetek 52%-a pedig a teljes munkaidős foglalkozás hiánya miatt döntött a részmunkaidő mellett. Az így munkával töltött idő is hosszabb az új német területeken: a munkavállalók fele több mint heti 20 órát dolgozik. Ami a férfiakat illeti, ők sokkal ritkábban dolgoznak részmunkaidőben, s okként többnyire továbbképzésben való részvételt jelölnek meg. A régi német területen 15%, az új keleti tartományokban 4% vállalta ezt a formát családi elfoglaltság miatt.

Az évente feltett kérdésekkel sikerül a létfenntartási források megoszlására is választ találni. 2002-ben a lakosság 40%-ának származott kereső tevékenységből a létfenntartáshoz szükséges pénze. 1991-ben ez az arány még 45% volt. Akkor még a mun-

kavállalók 95%-a létfenntartásra költötte keresetét, 2002-ben pedig csak 91%. A társadalom öregedését mutatja, hogy a polgárok 23%-a a nyugdíjat tartja létfenntartása fő forrásának. Hozzá tartozó keresetéből tartja fenn magát nyugaton 32%, keleten 19%. A munkanélküli segélyt a keletnémet területeken többen jelölik meg fő létfenntartási forrásként, a népesség 9%-a, nyugaton pedig 3%-a. A munkanélküliek csaknem 74%-a a jövedelmet létfenntartási forrásnak tartja. Keleten az arány 85%, nyugaton 67%.

Sz. G. S.

NOMAGUCHI, K. M. – MILKIE, M. A.: Costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults' lives. (A gyermekekből származó előnyök és hátrányok: a szülővé válás hatása a felnőttek életére.) Journal of Marriage and Family, 2003/2. 365–374. p.

A kutatók körében az utóbbi időben széleskörűen tanulmányozott kérdés, hogy a gyermek megjelenése a családban milyen hatással van a szülők életére. Azonban amíg a kutatások nagyrészt a gyermek létéből következő hátrányok bemutatására törekedtek, addig a szerzők jelen dolgozatukban inkább a pozitív változásokra összpontosítottak. Kiemelik, hogy a gyermek szélesebb lehetőségeket biztosít a szülőknek a szociális kapcsolatok szélesítésére és intenzívebbé tételére, egyes pszichológiai tényezők mozgósítására, mint amilyen a hasznosság érzetének, vagy az önbecsülésnek a fokozódása. A szerzők rámutatnak, hogy a gyermekvállalás negatív következményeinek hangsúlyozása félrevezető lehet a gyermek hatásainak interpretálására. Ezzel nem azt akarják mondani, hogy e terület tanulmányozására nincs szükség, inkább arra kívánnak rámutatni, hogy e negatív következmények megjelenésének folyamatát kell kimutatni, mert ez teszi lehetővé a szülők terheinek csökkentésére irányuló szociálpolitika megformálását.

A vizsgálat céljára egy országosan reprezentatív longitudinális vizsgálatot végeztek, melyben a gyermeket és a gyermektelen családban élő felnőttek életciklus-eseményeit hasonlították össze. A vizsgálat rámutat arra, hogy újra kell gondolni azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy a gyermek megjelenése a családban összességében hátrányokat okoz a felnőttek életében. A szülővé válás nagy erőfeszítéseket kíván a felnőttektől, de számos előnyt is jelent részükre, s mindezek függenek a szülők társadalmi helyzetétől is.

A szerzők úgy találták, hogy külön kell vizsgálni a gyermek hatását az apa és az anya életére, s az is lényeges tényező, hogy a gyermeket családban nevelik, vagy egyedül álló anya fogja gondozni, nevelni. A családba érkező gyermek az anya életében több munkát jelent, gyakrabban van konfliktus a szülők között az eltérő gyermeknevelési elképzelések miatt, ugyanakkor ritkábban fordulnak elő egyes depresszív jelenségek is. A gyermek jövedele nem okoz jelentős változásokat a férj életében. Természetesen ez sok tényező alapján eltérhet a férfiak egyes csoportjai között. A nem házias férfiak körében jelent igen nagy változást a gyermek megjelenése. Itt jegyzi meg a szerzők, hogy a szülők e csoportjának kutatása eddig háttérbe szorult az egyéb csoportok kiemelt vizsgálata miatt. Általános vélemény, hogy a nem együtt lakó apa rossz szülő, mivel távolléte miatt nem tudja teljesíteni apai kötelezettségeit. Az általános vélekedéssel szemben körükben gyakoribb a depresszió, és gyakrabban vannak pszichológiai problémáik, feltehetően a gyermekkel való kontaktus hiánya miatt.

A hatások mérésére, a mutatók kiválasztása és azok kvalifikációjára irányuló munka igen érdekes és nehéz volt. Például nem volt egyszerű olyan kérdések operacionalizálása, mint a gyermeknevelés gondjainak és örömeinek számszerűsítése és mérlegelése, hatásuk mérése a szülő életére. Megemlítik, hogy a kapott eredmények értékelésével is óvatosnak kell lenni, mert a mintakiválasztás és a mintából való kimaradás is torzíthatja az eredményeket. Példaként említik, hogy azok mintából való kimaradási esélye nagyobb volt, akiket a gyermek érkezése nem töltött el olyan nagy örömmel, mint általában a szülőket szokta. Egy másik, az eredmények torzításra mutató példa, hogy a családi állapot megváltozása a két interjú között nagymértékben összefügg a gyermek érkezésével.

A vizsgálat arra is rámutatott, hogy további kutatások szükségesek arra nézve, hogy a gyermekből származó előnyök és hátrányok hogyan változnak a gyermek növekedési folyamatában. Jelzések vannak arra nézve, hogy az ilyen kutatást is a gyermekkel rendelkező és nem rendelkező csoportok összehasonlítása útján kell elvégezni a szülői életciklus különböző időszakában. A gyermek korától nagymértékben függ a szülői kötelezettségek jellege és mértéke, és ugyancsak életkorsajátos jellegzetességei vannak a gyermekek létéből fakadó szülői örömöknek is.

M. Á.

RENDALL, M. – SMALLWOOD, S.: *Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales*. (Magasabb képzettség, az első szülés időzítése és további gyermekvállalás Angliában és Walesben.) *Population Trends*, 2003/3. 18–25. p.

Tanulmányukban a szerzők az ötvenes évek második felében, Angliában és Walesben született nők termékenységtörténetét, családalkulási folyamatát vizsgálják. A tanulmányozott kohorszok termékenysége életkoruk miatt gyakorlatilag a befejezett termékenységet jelenti, így a családalkulás folyamata jól nyomon követhető körükben. A nőket iskolai végzettségük szerint két csoportra osztották: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, ill. nem rendelkezők csoportjaira. Ez lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy a magasabb iskolai végzettség és ennek következményeként a foglalkozás, karrier alakulása miként befolyásolja a nők termékenységét, családalkulásuk folyamatát. A magasabb iskolai végzettség és a karrier az a két tényező, melyeket szélesebb körben a késői gyermekvállalás fő okaiként jelölnek meg. Minthogy az egymást követő kohorszok egyre nagyobb hányada szerez magasabb iskolai végzettséget, s ha kimutatható valóban a végzettség szerinti termékenységkülönbség, akkor ez jelzi Angliában a családnagyságban várható változásokat is. Természetesen ez az előrejelzés feltételezi, hogy a társadalmi környezet nem változik jelentősen, a gyermekvállalás, a család többé-kevésbe a jelenlegihez hasonlóan „rivalizál” a nők magasabb iskolázottságával és a foglalkozási hierarchián előkelőbb helyen található beosztásaival.

A tanulmány kimutatja, hogy a magasabb iskolázottságú nők később szülik első gyermeküket. A magasabb végzettségű és gyermeket vállaló nők fele 29 éves korára szüli meg első gyermekét, míg az alacsonyabb végzettségűek már 24 éves korukra. A magasabb végzettségűekre nemcsak az jellemző, hogy később szülik meg első gyermeküket, hanem az is, hogy a gyermek nélkül maradók aránya is magasabb. Csoportjukban

a termékeny kor végére gyermektelenül maradók aránya 22,5 százalék, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében ez az arány csak 15,2 százalék. E két jelenség az első bizonyíték arra, hogy az egymást követő kohorszok emelkedő iskolai végzettsége összefügg a csökkenő termékenységgel.

A fentiekkel ellentétes megállapítása a tanulmánynak, hogy az első gyermek megszületése után a magasabb iskolai végzettségűek gyorsabban és nagyobb valószínűséggel vállalják a további gyermekeket, mint alacsonyabb végzettségű társaik. Az első gyermeket 35 éves korig megszült magasabb iskolai végzettségű nők 73 százaléka szül még, míg az alacsonyabb iskolázottságú nők körében ez az arány csak 59 százalék.

A harmadik és további gyermekek vállalásában nehezebb a jellemző tendenciák feltárása. Az azonban világosan látható, hogy iskolai végzettségtől függetlenül, a huszonöt éves korig már két gyermeket szült nők fele, a harminc éves korig két gyermeket szült nők kétötöde fog még további gyermeket is vállalni. Ez utóbbi csoportban már ismét kimutatható a magasabb iskolai végzettségűek magasabb gyermekvállalási aránya, de ez a különbség nem olyan magas, mint a második gyermek esetén.

A tanulmány összefoglalója jelzi, hogy csak a jelenségek leírására és nem az okok feltárására vállalkozott. Más szerzők kutatási eredményei is inkább arra utalnak, hogy az okok nem közvetlenül a vizsgált nők iskolai végzettségbeni és foglalkozási különbözőségéből, hanem azon kívüli eseményekből következhetnek. Itt többen a férj vagy partner iskolai végzettségének vizsgálatát is javasolják.

A szerzők összefoglalóan megállapítják, hogy az iskolai végzettség szerinti termékenységi különbségek igazi okait megállapítani nem tudták, de a körülmények változtat-lanságát feltételezve a kor és iskolai végzettség szerinti termékenység jövőbeni trendjei viszonylag jól előreláthatók.

M. Á.

RENDALL, M. S.: How important are intergenerational cycles of teenage motherhood in England and Wales? A comparison with France. (Milyen jelentősége van Angliában és Walesben a tizenéves korú anyaság generációk közötti ciklusának? Összehasonlítás Franciaországgal.) Population Trends, 2003/3. 27–37. p.

Angliában igen magas a tizenéves korú anyák születési aránya. A tanulmányban a szerző arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, e jelenség mögött milyen súllyal szerepel e gyakorlat generációk közötti átörökítése. A vizsgálat során Anglia, Wales és Franciaország adatait hasonlítja össze. A tanulmányban az életkor definíciójára a francia gyakorlatot alkalmazza, amely szerint például 19 éves az az anya, aki abban az évben szült, amelyben a 19. születésnapja volt. Az életkor azonos definíciójának használata igen fontos a nemzetközi összehasonlításoknál, mert míg például a francia definíció szerint Angliában és Walesben a tizenéves anyák aránya 6,06 százalék, addig ugyanez az arány az angol definíció szerint 7,58 százalék.

Ha a tizenévesek szüléseit történeti perspektívában vizsgáljuk, látjuk, hogy a folyamatok mindkét országban hasonlóan alakultak. A „baby boom” idején, a 60-as években mindkét országban magas a tizenévesek aránya a szülő nők között, ami folytatódott a 70-es évek elején is. A fenti magas arányszámok „visszhangszerűen” megismétlődtek a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején ugyancsak mindkét országban, majd

ezt követően az utak szétváltak. 2000-ben Angliában és Walesben háromszor magasabb volt (6 százalék) a tizenévesen szülő nők aránya, mint Franciaországban (2 százalék).

Az országok között kialakult különbségek okainak feltárására a tizenéves és az idősebb korú nők gyermekszüléseinek generációk közötti szimulációját hajtották végre. Először kiszámították, hogy a nyolcvanas évek és a kétezres évek gyermekvállalási szokásait feltételezve mi történt volna a két országban a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években, az akkori népességösszetétel mellett. Hasonlóan megnézték, hogy a francia arányszámok fennállása esetén milyen eredmények születtek volna Angliában a tizenévesek gyermekvállalása terén. Ezt követően a szimulációk eredményeit előrevetítették 36 esztendőre, hogy jobban lehessen érzékelni a jelenség dinamizmusát is.

Az eredmények azt mutatták, hogy míg rövid távon a két ország eredményei közötti különbség harmadát magyarázza e termékenységi szokás átörökítése, addig hosszú távon a kialakuló különbségeknek csak egyötödét.

Az eredmények arra mutatnak rá, hogy a tizenéves anyaság átörökítésének csökkentésére irányuló felvilágosító munka sikere esetén sem hozna jelentős változást a fiatalok terhességei arányában. A felvilágosító munka során azonosítani kellene azokat az egyéb rizikócsoportokat, ahonnan várhatók ezek a fiatalok terhességei, szülések. Míg a tizenéves korú gyermekvállalás átörökítése jelentős probléma, az ebbe a csoportba sorolható anyák szülései az összes tizenéves szülésnek csak töredékét adják.

M. Á.

ALI, M. M. – BLACKER, J. – JONES, G.: Annual mortality rates and excess deaths of children under five in Iraq, 1991–98. (Az öt évesnél fiatalabb gyermekek éves halálozási arányszámjai és többlethalandósága Irakban, 1991–98.) Population Studies, 2003/2. 217–226. p.

Az UNICEF 1999-ben két párhuzamos vizsgálatot hajtott végre a gyermek- és anyai halálozás mértékének becslésére. A vizsgálatok háztartási adatfelvételek keretében kerültek végrehajtásra. A párhuzamosságot azt jelentette, hogy az egyik vizsgálatot Irak déli és középső régiójában, a másikat az északi – főleg kurdok lakta – területeken végezték. A vizsgálatok a kilencvenes évekre terjedtek ki, amikor az országot számos kedvezőtlen fejlemény érintette: 1991-ben az Öböl-háború, az ENSZ átfogó kereskedelmi tilalma, az északi-régió ENSZ irányítás alá kerülése, az ENSZ 1995. évi döntése az olajért-élelmiszert program beindításáról. Fentiek mind olyan tényezők, amelyek hatással voltak az irakiak egészségi és táplálkozási körülményeire.

A halandósági becsléseket az említett UNICEF adatfelvétel alapján készítették. A kérdőívek a nők teljes termékenységtörténetét számba vették: kérdéseket tartalmazott az összes szülőltre vonatkozóan, azok élve születtek-e, nemük, születésük pontos időpontja, élnek-e, ha nem, mikor haláloztak el, annak pontos időpontja. A számításokhoz szükség volt az élveszületések becsült számára is, melyet az ENSZ Népesedési Főosztálya népesség-előreszámításának közepes variánsa és az 1999. évi adatfelvételek alapján állítottak elő.

A vizsgálat során megállapították, hogy a déli és központi régiókban az öt éven aluliak halandósága 1970-es évek közepétől a nyolcvanas évek végéig folyamatosan csökkent. 1991-ben az Öböl-háború évében ezekben a régiókban az említett fiatalok

halandósága hirtelen közel kétszeresére emelkedett, s az azt követő években még magasabb szintre tört.

Fentiekől eltérően az északi régióban hagyományosan magasabb volt a gyermekhalandóság, mint az ország déli és középső területein. Ezek a területi különbségek az idők folyamán mérséklődtek, s a nyolcvanas évek végéig konvergáltak, de mérsékeltbb különbségek még mindig fennálltak. A háború évében az északi régióban is jelentősen megemelkedett a halandóság, de ezt nem követte a másutt tapasztalt további halandóság-emelkedés. Éppen ellenkezőleg, a háború utáni években folytatódott a korábbi évtizedek csökkenő tendenciája, és azzal az eredménnyel zárult, hogy míg a nyolcvanas évek végén az északi területeken mintegy ötven százalékkal magasabb volt a gyermekhalandóság, addig a kilencvenes évek végére a déli és központi régiókban lett magasabb már ötven százalékkal.

A becslések szerint 1991–98 között Irak egész területén mintegy 800 ezer öt éven aluli gyermek halt meg. Amennyiben a háború előtti halandósági viszonyokat érvényesítjük ugyanerre az időszakra, akkor a meghaltak száma kismértékben lenne csak 400 ezer fölött. Ilyen feltételezések mellett a többlethalalozások száma 382 ezer volt. Ha feltételezzük, hogy a gyermekhalandóság a kilencvenes években a megelőző évtizedben tapasztalt arányban tovább javult volna, akkor a többlethalalozás már 482 ezer lenne. Összefoglalva megállapítják, hogy az Öböl-háború és következményei miatt meghalt gyermekek száma Irakban 1991 és 1998 között valahol 382 ezer és 482 ezer között lehet.

M. Á.

MUELLER, M. M. – ELDER, G. H.: *Family contingencies across the generations: grandparent-grandchildren relationship in holistic perspective.* (Generációk közötti családi érintkezések: a nagyszülő-unoka kapcsolat holisztikus megközelítése.) *Journal of Marriage and Family*, 2003/5. 404–417. p.

A szerzők a tanulmányban a nagyszülő-unoka kapcsolatot vizsgálják. Felismerték, hogy e kapcsolatot izoláltan nem lehet szemlélni, az a családi kapcsolatok rendszerében érvényesül. A nagyszülő életkora, az unokák száma fontos tényezők a generációk közötti kapcsolatban, azonban ezek csak a lehetőséget jelentik, más tényezők fogják eldönteni a lehetőségek valóra válását.

Az unokák bírhatnak a nagyszülőkkel való bizalmas kapcsolat iránti igénnyel, azonban, hogy ez az igény kielégül-e, az sok más kapcsolati tényezőtől is függ. Az unokák fenti igényei általában a támogató, de passzív nagyszülői kapcsolatot feltételezik, mert amikor a kapcsolat minősége és szorossága is felmerül, akkor az igény már csökken, esetleg eltűnik. Az unoka kapcsolati igénye a közeli, intim kapcsolat megteremtésére inspirálja a nagyszülőt, de pont ezek a kapcsolati jellemzők, melyek az ellenkező hatást válthatják ki az unokából. A boldog unokák nem váltják ki nagyszülőkből a gondoskodó, támogató cselekvés szándékát, más oldalról azonban az unokával jó kapcsolatban lévő nagyszülők hajlamosak az unokát pozitívabban megítélni.

A nagyszülők között soknak kiválasztott, kedvenc unokája van, aki életének egyes területein sokkal gyakoribb a nagyszülő részvétele. A nagyszülő azokban az esetekben is nagyobb befolyással lehet az unoka életére, ha az rosszul teljesít az iskolában. Ezt a

jelenséget az oktatási kutatások is kimutatták már, a rosszul tanuló gyermek a család valamelyik befolyásos tagját keresi, aki védelmet nyújt neki. Több esetben a nagyszülő jelenti ezt a védelmet.

A befolyásos, támogató és kismértékben autokratikus nagyszülők gyakran bensőséges kapcsolatba kerülnek az unokával. A nagyszülőség egy fejlődési folyamat, amely a szülői szerep gyakorlásával kezdődik. Feltehetően ezekben a kapcsolatokban e korai kapcsolat terjedt ki a későbbiekre is.

A befolyásos nagypapa gyakran úgy érzi, hogy saját gyermeke is be akarja őt vonni életükbe. Ez főleg akkor fordul elő, amikor a szülő úgy érzi, hogy az ő szülei (a jelenlegi nagyszülők) igen sok gondot fordítottak rá, sokat köszönhet nekik gyermekkorából. Számos bizonyíték van arra nézve is, hogy azok a nagyszülők bírnak majd jó kapcsolattal saját unokáikkal, akik jó kapcsolatban voltak gyermekkorukban saját nagyszüleikkel is.

Az adatfelvétel – amelyre a kutatás támaszkodik – egyik hátránya, hogy csak a nagyszülők kikérdezésén alapul. Lehet, hogy a nagyszülők az unokákkal kiépült kapcsolataikat másként értékelik, mint az unokák maguk. Másik hátránya az adatfelvételnek, hogy nem longitudinális vizsgálat, így az eseményeket visszamenőlegesen rögzíti, ami korlátozza az egymásból következő események megértését. Végül a minta alapvetően fehérekre és a falun élőkre terjedt ki, így nem mondható országosan reprezentatívnak. Mindezen hátrányok ellenére e vizsgálat érdekes megállapítások megtételére nyújtott lehetőséget.

M. Á.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2003. No. 3.

BRUNBORG, H. – LYGSTAD, T. H. – URDAL, H.: A népirtás megszámllása: hány embert öltek meg Srebrenicában?

SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – KANTOROVA, V.: A demográfiai átmenet a Cseh Köztársaságban 1989 után: a második demográfiai átmenet.

OUADAH-BEDIDI, M. – VALLIN, J.: A házastársak közötti különbség Algériában. Változások 1966 óta és a regionális különbségek.

KREYENFELD, M.: Krízis vagy adaptáció – a jelenség újragondolása: a keletnémet és a nyugatnémet termékenység összehasonlítása a „fordulat” utáni első hat esztendőben.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata
2003. No. 1.

- GOLINI, A.*: A jelenlegi demográfiai helyzet és az öregedés jövője. Néhány európai ország tapasztalata.
- SMEEDING, T. M.*: A jövedelem fenntartása az öregkorban: a jelenlegi helyzet és a jövőbeni kilátások a gazdag országokban.
- LEGARE, J. – MARTEL, L.*: Az öregkorúak életkörülményei a kilencvenes évek elején: nemzetközi összehasonlítás.
- DE JONG-GIERVELD, J. – BLOMMESTEIJN, M. – DE VALK, H.*: Társadalmi különbségek az öregek körében: a nemi és a rendszerbeni hatások.
- MARTEL, L. – CARRIERE, Y.*: A házasság megszűnésének hatása az öregek életkörülményeire: kanadai példák és nemzetközi összehasonlítások.
- EGIDI, V.*: Az öregkorúak egészségi állapota.
- GAYMU, J.*: Az öregkorúak lakáskörülményei.

2003. No. 2.

- CARLSON, E. – MOURGOVA, M.*: A társadalmi egyenlőtlenségek demográfiai hatásai a terhességek kimenetelére.
- RINALDI, A. – BIGAZZI, R. – DA IASO, S. – DI BACCO, M.*: A gyermekek nemi arányának változatai: statisztikai elemzés.
- BARBI, E. – CASELLI, G.*: A továbbélés regionális különbségeit alakító tényezők Olaszországban.
- EZRA, M.*: Környezeti sebezhetőség, vidéki szegénység és vándorlás Etiópiában: egy tartalom-elemzés.
- DJAMBA, Y. K.*: nemi különbségek a vándorlási motivációkban és szándékokban: Etiópia és Dél-Afrika összehasonlítása.
- POSTON, D. L. – WALTHER, C. S. – CHU, I. H. J. – GINN, J. M. – LI, G. J. K. – VO, C. H. – WANG, P. – WU, J. J. – YUAN, M. M.*: A Koreai Köztársaság és provinciái népességének nem és kor szerinti összetétele, 1970 és 1995.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2003. No. 3.

- TEACHMAN, J.*: A gyermekkori életkörülmények és az együtt élő élettársi kapcsolatok alakulása.
- HEIMDAL, K. R. – HOUSEKNECHT, S. K.*: Élettársi és házassági kapcsolatok jövedelemszerkezete: a svéd és az amerikai gyakorlat.
- DUSH, C. M. K. – COHAN, C. L. – AMATO, P. R.*: Az együttélés és a házasság minősége és stabilitása közötti kapcsolat: változás a kohorszok között?
- GOODWIN, P. Y.*: Afro-amerikai és euro-amerikai asszonyok elégedettsége a házassággal.

- PREVITI, D. – AMATO, P. R.*: Miért maradnak házások? Előnyök, korlátok és a házasság stabilitása.
- TWENGE, J. M. – CAMPBELL, W. K. – FOSTER, C. A.*: Szülővé lenni és a házassági elégedettség: egy meta-elemzés.
- HANK, K. – KREYENFELD, M.*: A gyermeknevelésnek és a nők termékenységi döntéseinek többszintű elemzése nyugat-német adatokon.
- AVELLAR, S. – SMOCK, P. J.*: Csökken az anyaság elismerése az idők folyamán? Az anyák fizetésének kohorszok közötti összehasonlítása.
- WHITEMAN, S. D. – MCHALE, S. – CROUTER, A. C.*: Mit tanulnak a szülők a tapasztalatokból? Az első gyermek nevelése mint a gyakorlat vázlata?
- FELSON, R. B. – ACKERMAN, J. – YEON, S.-J.*: A családi erőszak ritka előfordulása.
- DELSOL, C. – MARGOLIN, G. – JOHN, R. S.*: A házasságban erőszakos férfiak tipológiája és összefüggés a közösségben tapasztalt erőszakkal.
- DE MARIS, A. – BENSON, M. L. – FOX, G. L. – HILL, T. – WYK, J. V.*: Közvetlen és közvetett tényezők az otthoni erőszakban: egy integrált modell tesztje.
- ROCHE, K. M. – ENSMINGER, M. E. – CHILCOAT, H. – STORR, C.*: A függetlenség megalapozása az alacsony jövedelmű városi környezetben: kapcsolat a tizenévesek agresszív viselkedésével.
- PONG, S.-L. – DRONKERS, J. – HAMPDEN-THOMPSON, G.*: Családpolitikák és a gyermek iskolai teljesítményének összehasonlítása ez egy- és kétgyermekes családok körében.
- TOMASSINI, C. – WOLF, D. A. – ROSINA, A.*: A szülők hozzájárulása a gyermek lakás-megoldásához és a szülő-gyermek kapcsolat minősége Olaszországban.
- MORRIS, P. A. – GENNETIAN, L. A.*: A jövedelem hatásának kimutatása a gyermek fejlődésére a gyakorlatból vett adatok felhasználásával.
- BROWNING, C. R. – OLINGER-WILBON, M.*: A szomszédság struktúrája, társadalmi szervezethez és a rövid távú szexuális kapcsolatok.
- ARTIS, J. E. – PAVALKO, E. K.*: A nők háztartási munkavégzésének csökkenése: egyéni változások és kohorsz differenciák.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2003. No. 2.

- JOHNSON-HANKS, J.*: Iskolai végzettség, etnikum és reprodukciós gyakorlat Kamerunban.
- DESEQUELLES, A. – BROUARD, N.*: Az intézetben és a családokban lakó időskorúak családi kapcsolatai.
- BARBIERI, M. – CATTEAU, N.*: A csecsemőhalandóság változása Reunion-ban az utóbbi ötven esztendőben.
- BELANGER, D. – KHUAT, T. H. O. – LIU, J. – PHAM, V. T.*: Növekedett-e a fiúgyermek iránti vágy Vietnámban?
- THANG, M. N. – POPKIN, B. M.*: A jövedelmek változása és az egészségügyi rendszer Vietnámban: a szegénység visszaszorulása és az egyenlőtlenségek fokozódása.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2003. No. 2.*SHRIVER, L.*: Népesedés az irodalomban.*GREENHALGH, S.*: Tudomány, modernitás és Kína egy-gyermek politikája.*BOOMGAARD, P.*: A menyasszony anyagi helyzete és születésszabályozás: alacsony termékenység az indonéziai szigetvilágban, 1500–1900.*HIRSCHMAN, C. – TEERAWICHITCHAINAN, B.*: Kulturális és társadalmi-gazdasági hatások a válásra a modernizáció időszakában: Délkelet-Ázsia, 1940–1960.*WAITE, L. J. – LEHRER, E. L.*: A házasság és a vallás előnyei az Egyesült Államokban: egy összehasonlító elemzés.*HUGO, G. – CHAMPION, A. – LATTES, A.*: A település újabb koncepciója a demográfia számára.**POPULATION STUDIES**

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2003. No. 2.*ZHAO, Z.*: A Távol-Kelet halandósági jellegzetességeiről.*TERCEIRA, N. – GREGSON, S. – ZABA, B. – MASON, P. R.*: A HIV hozzájárulása a termékenység csökkenéséhez Zimbabwe vidéki területein.*MURRAY, C. J. L. – FERGUSON, B. D. – LOPEZ, A. D. – GUILLOT, M. – SALOMON, J. A. – AHMAD, O.*: Módosított logit halandósági tábla rendszer: elvek, empirikus igazolás és alkalmazás.*ELOUNDOU-ENYEGUE, P. M. – DAVANZO, J.*: Gazdasági visszaesések és oktatási egyenlőtlenségek, Kamerun, 1987–1995.*CALDWELL, J. C. – CALDWELL, B. K.*: Az átmenet előtti népeségkontroll és egyensúly.*ALI, M. M. – BLACKER, J. – JONES, G.*: Éves halandósági arányszámok és többlethalandóság az öt éven aluli gyermekek körében Irakban, 1991–1998.**POPULATION TRENDS**

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata

2003. No. 2.*HINDESS, G.*: Anglia és Wales népesedése, 2001.*SMALLWOOD, S. – JEFFERIES, J.*: Családepítési elképzelések Angliában és Walesben: Trendek, események és magyarázatuk.*AGREE, E. – BISSETT, B. – RENDALL, M.*: A felmenők és a gyermekek egyidejű ellátásának gyakorlata a középkorú angol nők és férfiak körében.*MURPHY, M. – GRUNDY, E.*: Anyák életben lévő gyermekekkel és gyermekek életben lévő anyákkal: a termékenység és halandóság szerepe 1911–2050 között.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT
a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
2002. No. 3.

- DIEHL, C.*: Ki lesz német és miért? Biztonsági faktor az ifjú török és olasz származású német állampolgárságot kapottak csoportjában. A BIB integrációs kérdőív eredménye.
- HANK, K.*: A regionális termékenységi különbségek strukturális és időbeni összehasonlítása Nyugat-Németországban az újraegyesítés után.
- KREYENFELD, M.*: Nyugat-Németország születési sorrend szerinti születési arányszámai: kísérlet a teljes körű népmozgalmi és a reprezentatív adatfelvételek adatainak kombinálására.
- KLEIN, T. – LENGERER, A. – UZELAC, M.*: Élettársi életformák nemzetközi összehasonlításban.